

Кыргыз тили

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын газетасы

| №9 (307) | 20.09.2024. | e-mail: kyrgyztili@mail.ru

ӨРКҮНДӨЙ БЕР, КЫРГЫЗ ТИЛИ!

Үмүт КУЛТАЕВА:

"КЫРГЫЗ АДАМЫ
6000 МИҢ
ЛЕКСИКАЛЫК БИРДИК
МЕНЕН ПИКИРЛЕШЕТ"

5-БЕТ

Ысмайыл КАДЫРОВ

ТИЛ –
НАМЫС

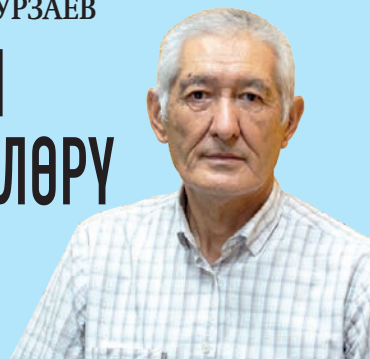
3-БЕТ

Маматали МУРЗАЕВ

ЭНЕ ТИЛ
КӨЙГӨЙЛӨРҮ

6-БЕТ

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын төрагасы Мелис Мураталиевдин “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Мыйзамынын 35 жылдыгына арналган куттуктоосу

“Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын кабыл алынганына 35 жыл толушу менен жалпыңыздарды ак дилден куттуктайм!

Мамлекеттик тилдин макамын бекемдөө жолундагы андан бери жасалган айрым олуттуу кадамдар боюнча маалыматтарга назарыңыздарды бурсам.

Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаровдун 2021-жылдын 28-июлундагы № 319 Жарлыгы менен Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссия жөнүндө жобо бекитилип, Улуттук комиссиянын ыйгарым укуктары кыйла кеңейтилди. “Кыргызтест” мамлекеттик мекемеси, Кыргыз энциклопедия жана терминология борбору Улуттук комиссиянын карамагына кошулуп, тил саясаты үчүн зарыл багыттарды система-лаштыруу аракети жүзөгө ашырылды.

Берилген ыйгарым укуктарынын негизинде Улуттук комиссия тарабынан мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамдын долбоору иштелип чыгып, 2023-жылдын 17-июлунда “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Конституциялык Мыйзамына кол коюлган.

Аталган мыйзамдын кабыл алынышы менен Улуттук комиссия тарабынан мамлекеттик тилдин мындан аркы өнүгүшүнө, кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин өсүшүнө, этностор аралык ынтымакты бекемдөөгө, башка калктардын арасында мамлекеттик тилдин кадыр-баркын жогорулатууга болгон күч-аракеттер жумшалып келет. Кыргыз Республикасынын тил жаатын жөнгө салган мыйзамдарын жана мыйзам алдындагы актыларын “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Конституциялык мыйзамына ылайык келтирүү боюнча талдоо иштери жүргүзүлүп, “Мамлекеттик тилди колдонуу маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Мыйзамынын долбоору иштелип чыкты. Анда 7 Конституциялык мыйзамга, 12 мыйзамга өзгөртүү киргизүү каралды. Мыйзам долбоору коомдук талкууга коюлуп, учурда сунуш-пикир берген органдар менен кайра-

дан макулдашуу процессинен өткөрүлүп, жыйынтыктоо иштери жүргүзүлүүдө.

2022-жылдан бери Кыргыз Республикасынын аймактарында гана эмес Россия Федерациясынын Москва, Санкт-Петербург шаарларында эмгектенип жүргөн мекендештерибиздин арасында, ошондой эле РФнын жогорку окуу жайларында уюштурулган конференцияларда, массалык маалымат каражаттарында «Кыргызтест» системасы менен кеңири тааныштыруу иштери жүргүзүлүп, тест тапшыруучулардын чөйрөсү кыйла кеңейди. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылардан тышкары Кыргызстандын бардык аймактарынан тестке жалпы билим берүү мекемелеринин мугалимдери, жогорку окуу жайларынын жана орто кесиптик окуу жайларынын окутуучулары, окумуштуулук даражаны изденип алуучулар жана КР жарандыгын алууну көздөгөн чет өлкөлүктөр катышып жатканын белгилеп кетүүгө болот.

Учурда Кыргызтесттен милдеттүү түрдө тест тапшыруучулардын эле эмес, өз каалоосу менен тесттен өтүүчүлөрдүн саны да кескин өсүп, 2021-жылы -5037, 2022-жылы-6034, 2023-жылы-10582, 2024-ж. – 30738 адам тестирлөөдөн өттү.

Санарип технологиялардын өнүгүүсү менен маалымат алуунун жана дүйнө таануунун негизги булагы - интернет тармагы болуп, Chat GPT, OpenAI, Hey Siri, Hey Cortana ж.б.у.с. сыяктуу көптөгөн алдыңкы жасалма интеллекттердин мүмкүнчүлүгү дүйнө коомчулугунун жашоосуна уламдан терең жайылууда.

Жасалма интеллекттин жашообузга тездик менен кириши шарттуу түрдө “smart доор” же акылдуу доор деп атоого боло турган мезгилдин босогосунда турганыбызды далилдөөдө. “Smart доорго” же жашообузга байма-бай колдонулган технологиялар менен үн буйругу же тил аркылуу гана сүйлөшүүгө/миле кылууга туура келген доорго канчалык даярбыз?

Үн буйругу менен башкарылган технологиялар коомдук турмушубуздун ар кыл катмарында кеңири колдонулуп калган учурда кыргыз тилибиз ал технологияларды башкаруу программаларынын тилине айлана алабы деген суроо бүгүн баарыбызды ойлондурут.

Кыргыз тилин түшүнгөн улуттук платформалар аркылуу иштеген программалык аппараттардын мезгил менен кадамдаш иштелип чыгышы, интернет желесинде кыргыз тилиндеги санарип тексттердин жеткиликтүү көлөмдө болушу бүгүнкү биздин эң чоң муктаждыгыбыз.

Дал ушул себептен кыргыз тилинин улуттук корпусун жана кыргыз тилин табигый түрдө түшүнгөн жасалма интеллектти толук кандуу иштеп чыгуу - биздин алдыда турган эң башкы жана негизги максатыбыз.

Бул багытта Улуттук комиссия 2018-2019-жылдардан бери кыргыз тилин табигый түрдө иштетүүчү программалык аппарат иштеп чыгуу долбоорунун үстүндө аракеттенип келет. Долбоордун башкы максаты – кыргыз тилинде иш алып барган жасалма интеллекттин өөрчүшүнө шарт түзүү.

Долбоорду 4 этап менен ишке ашыруу шарттары каралган, алар:

- 1- текстти үнгө айландыруу
- 2- үндү текстке айландыруу
- 3- текстти түшүнүү – семантикалык анализ

4- текст түзүү / семантикалык синтез болуп эсептелет.

Учурда долбоордун 3 этабы аяктап, 4-этабынын иштери жүрүп жатат. Улуттук комиссия тарабынан аталган 4 этаптуу ишти жүзөгө ашырууга заманбап кубаттуу компьютер алынган жана ал аркылуу жасалма интеллектти машыктыруу иштери жүргүзүлүп жатат.

Аталган программалык аппарат аркылуу жарандарыбыз санарип чөйрө менен кыргыз тилинде байланыш түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Ошондой эле ден-соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген жарандарыбыздын маалымат технологиялар чөйрөсүнөн мамлекеттик тилде маалымат алууга, жалпыга маалымдоо каражаттарынын продукцияларын үзгүлтүксүз анализдөөгө, автоматтык түрдө стенограмма түзүүгө, кыргыз тилиндеги тексттерди толук маанисин жоготпостон автоматтык түрдө башка тилдерге, башка тилдерден кыргыз тилине которуу ж.б. кызматтары аркылуу тилибиздин илимий жана маалыматтык базасы кеңейтилип, жарандарыбыздын башка тилде иш алып баруу муктаждыгын азайтууга жакшы шарт түзүлөт.

Бул программалык аппарат жетик, толук иштелип бүткөн соң коомчулуктун колдонуусуна сунушталат. Ошондой эле коомчулуктун толук кандуу колдонуусун камсыздоо үчүн кубаттуу бир канча суперкомпьютерлерди алуу муктаждыгыбыз бар экенин белгилей кетүү зарыл.

Мындан сырткары экинчи негизги аракетибиз – кыргыз тилинин улуттук корпусун түзүү. Учурда жасалма интеллектти өнүктүрүү максатында кыргыз тилинин корпусун түзүү иши КР Министрлер Кабинетинин атайын каржылоосу менен башталып жаткандыгын билдире кетмекчибиз. Бул саамалыкта ушул ишке тиешеси бар тараптардын баардыгы биз менен тыгыз кызматташып, улуттук кызыкчылыктагы чоң жүктү аркалоодо биз менен тыгыз ниеттеш болосуздар деп терең ишенебиз.

Улуттук комиссия мындан сырткары өзүнүн ыйгарым укуктарына ылайык бир канча багыттуу иш алып барып келет. Алардын бири мамлекеттик тилдеги иш кагаз-

дардын санын жана сапатын арттыруу. Бул максатта акыркы 3 ичинде Инфодокс электрондук иш кагаздар тутумуна атайын функционалды ишке киргиздирип, мамлекеттик жана муниципалдык органдарда иш кагаздарынын мамлекеттик тилде жүргүзүлүшүнө мониторинг жүргүзүп келет. Мониторингдин жыйынтыгы менен Кыргыз Республикасынын министрлик-ведомстволорунда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу мекемелеринде жыйындар өткөрүлүп, тиешелүү сунуштар берилип келүүдө.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2020-жылдын 1-октябрындагы №510 токтому менен бекитилген “Кыргыз Республикасында 2021 – 2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү программасын” ишке ашыруунун алкагында кыргыз тилин жеңил үйрөнүүгө багытталган видеосабактар, мобилдик колдонмолор, жазуу эрежелеринин интерактивдүү видеороликтери ж.б. продукциялар даяралууда.

Улуттук комиссиянын Кыргыз энциклопедия жана терминология борбору тарабынан “Кыргызстан” улуттук электрондук энциклопедиясынын веб порталына жайгаштыруу максатында тармактык энциклопедиялардын материалдары электрондоштурулду.

Кыргыз тилинде энциклопедиялык басылмаларды, адабий жана илимий басылмаларды чыгаруу терминологиялык сөздүктөрдү иштеп чыгуу жана басып чыгаруу милдетин аткаруунун алкагында 19 эмгек жарык көрсө, тармактык терминологиялык 10 сөздүк басылып чыкты.

Балдар үчүн кыргыз тилиндеги контентти жеткиликтүү жана учурдун темпине жараша жаратуу муктаждыгы кыргыз коомчулугу үчүн өзгөчө жогору. Мультфильмдерди кыргыз тилине которуу максатында УТРК, ЭлТР каналдары тарабынан мамлекеттик тилди өнүктүрүү программасынын алкагында балдардын сүйүктүү мульткаармандарын кыргызча сүйлөтүү аракеттери жүрүп жатат. Тилекке каршы каражаттын жетишсиздиги жана тармактын бир канча маселелери бул ишке мамлекеттик деңгээлде көңүл буруу зарылдыгын ачыктоодо.

Кыргыз тилиндеги мультфильмдерди тартуу ишине акыркы 3 жылда бир катар каражаттар каралып 2D, 3D форматтарындагы алгачкы сериалдар тартыла баштады.

Тагдыр тилдерди бири-биринен кем кылганбы?...

Үмүт КУЛТАЕВА – филология илимдеринин доктору, КРнын маданиятына эмгек сиңирген ишмер
Биздин улуттук тил жөнүндө сөз болгондо кээде илимий жактан далилсиз туура эмес пикирлер айтылып жүрөт. Айрыкча төмөнкү эки пикирди айтуудан алыс болгонубуз абзел:

1. Кыргыз тили жарды деген пикир чындыкка караманча туура келбейт.
2. Кыргыз тили жоголуучу тилдердин катарына кирет деген негизсиз пикирди сабатсыз депутаттар айтканын коомчулук жакшы билет.
Адегенде биринчи пикирдин туура эмес экендигине далил келтирели:
Изилдөөчүлөр Бириккен Улуттар Уюмунун расмий иш тилдери эсептелген тилдер эне тили болгон бир нече улут өкүлдөрүнүн бир жыл ичинде колдонгон лексикалык казынасын же алар колдонгон сөздөрдүн эсебин алышкан. Дал ошол дүйнөлүк деп аталган тилдердин ичинен колдонулуу чөйрөсү боюнча ааламды каптап келе жаткан англис тилине бир аз анализ жасап көрөлү. Ошол улут өкүлү болгон түнт мүнөздүү, кем сөздүү англис адамынын речинде болгону 4539 лексикалык бирдик камтылган. Көрсө, англис тилинде башка тилдерден кирген сөздөр ушунчалык көп экендигин чыгаан методисттер далилдегендей, айрым гана сөздөрдү эске албаганда (исключение) жалпы европа тилдеринде колдонулган аягы - ция, сия мүчөлөрү менен аяктаган 50 000 сөздү (информация, революция ж.б.) англис тилине өткөрүү үчүн – шн мүчөсүнө алмаштыруу (information, revolution); - гия мүчөсү менен аяктаган 10 000 сөздү: экология, аналогия, астрология –джи мүчөсүнө алмаштыруу жетиштүү (ecology, analogy, astrology). Аягы – а, я менен аяктаган 5000 сөздүн: проблема, норма, система акыркы тамгасын алып салуу менен (problem, norm, system) англисче айтууга болот.
Экинчиден, англис тилиндеги сөздөрдүн 80%и бир нече мааниде (work – иш, иштөө; help – жардам, жардамдашуу; hope – үмүт, үмүттөнүү ж.б) колдонулат. Мына ушундай дагы көп сырларын билбей туруп, англис тилинде 1 000 000 (миллион) сөз бар, бизде сөз аз деген маалымат ММКларда жайнап жүрөт. Чынында англис тилиндеги на-

гыз улуттук казына 50. 000 сөздүн тегереги экендигин изилдөөчүлөр илимий жактан негиздешти.
Ал эми биздин чыгаан тилчи Касым Тыныстанов 55 000 сөздүн сөздүгүн түзгөндүгү биздин тилдеги феномен эмеспи. Кыргыз тилинде К.К.Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктө» 40 000 сөз бар экени белгилүү. Ушул эле сөздүктүн «Орусча-кыргызчасы» (1957-жылкы чыгарылышы) 51 000 лексикалык бирдиктен турат. Бул сөздүк 2000-жылы кайра басылып колдонулууда. Ал эми Улуттук Илимдер Академиясы тарабынан даярдалган кийинки “Кыргыз тилинин сөздүгү” 50 000 сөзгө түшүндүрмө берет.
Аты аталган эки автор тең мындай сөздүктөрдү түзүү менен кыргыз тилиндеги лексикалык казынаны иретке келтирип, залкар эмгек жасашкан. Ошентсе да К.К.Юдахин үчүн кыргыз тили эне тили болбогондугу, ал эми К.Тыныстановдун канчалык улуу инсан болсо да жалгыз киши болгондугун эске алсак, кыргыз тилиндеги сөз казынасы бул цифрадан дагы көп деген корутунду пикир айтууга болот. Демек, кыргыз тилинде да 60 000 дин тегерегиндеги лексикалык бирдик бар деген учурда кыргыз адамы 6000 миңдин тегерегиндеги лексикалык бирдик менен пикирлешүүнүн бардык чөйрөсүнө катыша алат. Албетте, пассивдүү лексиканы эске алганда бул сан эки, үч эсе көп.
Ошондой эле көп сүйлөгөн же сүйлөөк француз кишиси 7500 лексикалык бирдикти пайдалануу менен пикирлешүүнүн бардык тарабын камтый алган. 7500 лексикалык бирдик менен орус адамы да эркин пикирлешүүгө катышат экен. Сөз чеберлеринин лексикалык казынасын карап көрсөк, “А.С.Пушкиндин сөз байлыгы – 21290, В.Шекспирдики – 25000. Катардагы карапайым адамдын активдүү сөздүгү 3000-12000, пассивдүү сөздүгү – 25000-35000”.
Келтирилген илимий фактыларга таянып, адам өзүнүн эне тилдеги лексикалык казынаын 10% ын пайдалануу менен эркин пикирлешүүгө жетишет (өз тилинде таби-

гый ситуацияда пикир алышат, жакын кишиси менен сырдашат, балким ыр жазат (кыскасы түш жооруйт) деген жыйынтыкка келүүгө болот. Анткени, азыркы мезгилде С.И.Ожеговдун «Орус тилинин сөздүгүндө» 57000 сөз бар. Ал эми 1847-жылы чыккан орус тилинин академиялык сөздүгү 115000 сөздөн турса, ошол эле мезгилдеги В. Далдын «Түшүндүрмө сөздүгү» 20 000ден ашык лексикалык бирдиктин анализин өз мазмунуна камтыган. Азыркы орус адабий тилинин 17 томдук сөздүгү 250 миң сөзгө аныктама берет. Бирок анын баарын лексикалык бирдик катары эсептөөгө болбойт. Бир эле сөздүн бир нече маанисине түшүндүрмө берилген.
Методика илиминде балдардын сөздүк казынасы жөнүндө да кызыктуу фактылар кездешет. Айталы, орус тили эне тили болгон 6-7 жаштагы балдардын речинде 3000 - 7000 ге чейин лексикалык бирдик камтылган. Келтирилген фактыларга таянып бала менен чоң кишинин лексикалык казынасы сандык белгиси боюнча бири-бирине жакын, болгону колдонулуу чөйрөсүнө жараша ар бир курак өз сөзүн тандайт деген жыйынтыкка келүүгө болот.
Жаңылыш пикирдин пайда болуу себеби кайда? деген суроо туулат. Албетте, тилдеги лексикалык казына элдин жашоо турмушуна байланыштуу калыптанаары белгилүү. Албетте, көчмөн турмушта узак мезгил жашоо кечирген кыргыз элинде техникалык, илимий аталмалар жетишсиз бо-

лушу мумкун. А бирок табият менен канаатташ жашап, анын койнунда өмүр кечирген элдин тилинде жаратылыш дүйнөсү, айбанаттар дүйнөсү боюнча сөз байлыгына башка тилдин кудурети келбейт деп кесе айтууга болот. Биз өз практикабызда бир мыкты студентге Ч.Айтматовдун «Гүлсарат» повестинин орусча-кыргызчасын салыштырып, жылкыга колдонулган лексикалык бирдиктердин эсебин алуу тапшырмасын бердик. Курстук иштин жыйынтыгы кызык маалыматтарды алып чыкты. Жылкыга колдонулган «жаныбарым» деген сөздүн 22 контексттик боёгу орус тилинде табылган жок. Жылкыны эркелеткенде, ага ыраазы болгондо, аны аяганда, аны менен өз тагдырын байланыштырганда ж.б. колдонулган бул сөз башка тилде анчалык мааниге ээ боло албайт экен.
Кыргыз тили образдуу тил. Бул да элибиздин дүйнө таанымына байланыштуу. Даркан жазуучу Т.Сыдыкбеков айткандай, биздин ата-бабалар бизге материалдык байлык калтырган жок. Бирок андан кымбат «Улуу сөз сепилдерин» калтырып кетти. Ушунун өзү элибиздин идеологиясы улуу сөздө экендигине далил. Биз, чыгармачылыгы гүлдөп келатканда жайран болгон жаш акын Зайырбек Ажыматовдун «Жүрөктөгү бороон» жыйнагынан жалгыз жүрөктүн төмөнкү контексттик боёкторун белгиледик:
1) жүрөкчө (наристе жүрөк)
2) эгиз жүрөк
3) эне жүрөк
4) эчкирген жүрөк

- 5) эзилген жүрөк
 - 6) ааламды жылыткан жүрөк
 - 7) аруу жүрөк
 - 8) ажырашкан жүрөк
 - 9) ачык жүрөк
 - 10) ачышкан жүрөк
 - 11) берилген жүрөк
 - 12) боздогон жүрөк
 - 13) буулуккан жүрөк
 - 14) бышкан жүрөк
 - 15) гүл жүрөк
 - 16) жалын жүрөк
 - 17) жараланган жүрөк
 - 18) жараттуу жүрөк
 - 19) жаратка даба болгон жүрөк
 - 20) жаз келген жүрөк
 - 21) жанар кайнаган жүрөк
 - 22) жарылган жүрөк
 - 23) жер шарына окшош жүрөк
 - 24) жылдыз жүрөк
 - 25) жылдыз, ай түнөгөн жүрөк
 - 26) жооруган жүрөк
 - 27) жашы аарчылбаган жүрөк
 - 28) зор түйшүктү сыйдырган жүрөк
 - 29) издеген жүрөк
 - 30) кайгырган жүрөк
 - 31) кайран жүрөк
 - 32) кайышкан жүрөк
 - 33) каалаган жүрөк
 - 34) каршылашкан жүрөк
 - 35) каккан жүрөк
 - 36) канаган жүрөк
 - 37) канжар сайылган жүрөк
 - 38) күйгөн жүрөк
 - 39) миң сырдуу жүрөк
 - 40) муздаган жүрөк
 - 41) мээримдүү жүрөк
 - 42) ойгонгон жүрөк
 - 43) ооруган жүрөк
 - 44) ыйлаган жүрөк
 - 45) ырдаган жүрөк
 - 46) улуган жүрөк
 - 47) ураган жүрөк
 - 48) уурдалбаган жүрөк
 - 49) үшүгөн жүрөк
 - 50) санаачыл жүрөк
 - 51) соккон жүрөк
 - 52) сыздаган жүрөк
 - 53) сынган жүрөк
 - 54) сынбаган жүрөк
 - 55) сырдуу жүрөк
 - 56) так калган жүрөк
 - 57) туйлаган жүрөк
 - 58) тыз эткен жүрөк
 - 59) чок салынган жүрөк
 - 60) чириген жүрөк
 - 61) ыймандуу жүрөк
- Демек, биз өз тилибиздеги сөз байлыгыңды баалай билүүгө милдеттүүбүз.
Экинчи жаңылыш пикирге бир эле мисал жетиштүү: Ар кандай улуттун тил жоголуу коркунучуна кептелүү үчүн ошол улуттук 17 жашка чейинки өспүрүмдөрүнүн 70%и өз тилинде сүйлөй албай калат. Андан Кудай сактасын. Биздин агрардык өлкөбүздүн 65%и айылда жашагандыктан, шаарды кошпогондо да ошончо калктын балдары өз эне тилинде суудай сүйлөйт. Маселе негизинен Бишкек шаарына эле таандык. 35 жыл ичинде бул муз да ордунан жылды.
Демек, биздин тил саны боюнча да, сапаты боюнча да Бириккен Улуттар Уюмунун иш тилдери эсептелген дүйнөлүк тилдерден кем калышпайт. Анын келечеги кенен. Болгону ар бир атуул аны сүйүүгө тийиш.

30-ЖЫЛДАРДАГЫ ПОЭТИКАЛЫК КОТОРМОЛОР

Мезгилдүү басма сөздө, окуу китептеринде, жекече акындык жыйнактарга жарыяланган поэзиялык котормолор 30-жылдары поэзия жаатындагы таржымалар сан жагынан алда канча көбөйдү. Асыресе ар кайсы калктардын элдик эпосторунан, чет элдер жана орус поэзиясынан, Советтер Союзун мекендеген көптөгөн элдердин ыр өнөрүнөн айрым үлгүлөр которулуп, мезгилдүү басма сөз беттеринде, окуу китептеринде, өзүнчө жыйнактарда жарыяланды.

Поэзиялык чыгармалардын басымдуу көпчүлүгү алардын авторлорунун тоголок даталуу юбилейлерине байланыштуу которулду. Маселен, 1938-жылы атактуу англис акыны Ж.Г.Байрондун (1788-1824) туулганына 150 жыл толушу биздин өлкөдө белгиленди. Ошого карата «Кызыл Кыргызстан» (мындан ары кыскартып – «КК») газетасынын 1932-жылкы 2-февралында улуу акындын өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу атайын макала басылды. Ал эми 1940-жылы «Советтик адабият жана искусство» (мындан ары кыскартып «САЖИ») журналынын № 5, 6 сандарында Ж.Байрондун «Шильондук туткун» аттуу поэмасы жарык көрдү. Ал азыркы белгилүү котормочубуз Олжобай Орозбаевдин тырмак алды жумушу эле. 1940-жылы улуу поляк акыны Адам Мицкевичтин (1798-1855) дүйнөдөн кайтканына 85 жыл толгону тойлонду. Буга карата «САЖИ»нин № 12 санында акындын чыгармачылык жолун баяндаган адабий макала, «Алуштанын күндүзү» деген ыры чыккан. Ыр А. Токомбаев тарабынан кыргызчаланган.

Согушка чейики он жылдыктын экинчи жарымында улуу орус сүрөткери А.С.Пушкиндин (1799-1837) өлгөнүнө 100 жыл толушу бүткүл союздук масштабда дүңгүрөгөн салтанат менен белгиленген. Ушуга байланыштуу кыргыз жазуучулары Пушкиндин лирикасынан, драматургиясынан, прозасынан, дастанчылык өнөрүнөн бир канча чыгармалар которгон. Алар тууралуу атайын сөз өз кезеги келгенде болмокчу.

Баса, кыргыз газеталары ошо юбилейдин күүсү менен 1938-жылы А.С.Пушкиндин өлгөнүнө 101 жыл толушун да белгилеп жиберешкен. Маселен, ушу датага карата «КК»нын 1938-жылдын 16-февралындагы санына акындын «Бакчы Сарай дворециндеги фонтанга», «Дон» деген ырлары С.Сасыкбаевдин котормосунда басылган.

1938-жылы улуу орус акыны Н.А.Некрасовдун (1821-1879) кайтыш болгонуна 60 жыл толгон. Буга карата «КК»нын 1938-жылдын 8-январындагы санына атайын макала, ошондой эле акындын «Балдар ыры» деген ыры басылган. Ырды Т.Сыдыкбеков кыргызчалаган.

30-жылдары СССР элдеринин адабияттарынын өткөндөгү көрүнүктүү өкүлдөрүнүн өлгөнүнө же туулганына байланыштуу бир канча юбилейлер бүткүл союздук масштабда белгиленген. Маселен, 1934-жылы тажик-иран акыны Абулкасим Фирдоусинин (болжол менен 9030-40 - 1020-30-жылдар) туулганынын 1000 жылдыгы белгиленген. Бул датага карата «КК»нын

1934-жылдын 3-августундагы санына орусчадан которулган атайын макала, ошондой эле Генрих Гейненин Аалы Токомбаев тарабынан кыргызчаланган «Акын Фирдоуси» деген ыры басылган.

1938-жылы улуу украин акыны Т.Г.Шевченконун (1814-1861) туулганына 125 жыл толуп, ага карата «КК» жана «Ленинчил жаш» (мындан ары кыскартып – «ЛЖ») газеталарында кобзардын өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу макалалар, ырларынын орусчадан котормолору жарыяланган, ошондой эле «Кобзар» деген ат менен ошол эле жылы Шевченконун ырлар жана поэмалар жыйнагы чыккан.

1940-жылы грузин акыны А.Церетелинин (1840-1915) туулганына 100 жылдык юбилейи белгиленген. Буга карата улуу акындын ырларынан А.Токомбаев «Мукамбазы», «Байкуш башым», «Элдик ыр», Т.Үмөталиев «Акын», «Эмгек ыры», «Дыйкандын осуяты», «Арыз жазгандын билерманы», Ж.Ашубаев «Жаңы тал», Т.Сыдыкбеков «Башкача сүйүү» дегендерин кыргызчалаган. Аталган ырлар «САЖИ»нин 1940-жылкы № 7-санында жарыяланган. Ошол эле журналдын 1940-жылкы № 9-санынан А.Церетелинин «Жогол! (Падыша өкмөтүнө каршы)», «Туруксуз сүйүү» деген ырлары орун алган. Булардын биринчисин К.Акаев, экинчисин С.Сасыкбаев которгон.

Арийне, 1930-жылдары СССР калктарынын адабияттарындагы айрым улуу чыгармалардын юбилейлери өтө баштаган. Мисалы, 1935-жылы карел-фин дастаны «Калеваланын» эл оозунан жазылып, адабий негизде кайра иштелип, анан басылып чыкканына 100 жыл, 1937-жылы грузин поэмасы «Жолборс терисин кийген баатырдын» жаралганына 750 жыл, 1938-жылы байыркы орус адабиятынын бийик үлгүсү «Игорь жортуулу» тууралуу баяндын» жазылганына 750 жыл, 1939-жыл армян эл дастаны «Давид Сасунскийдин» пайда болгонуна 1000 жыл толушу жалпы союздук кыйырда кеңири майрамдалган. Кыргыз чөйрөсүндө, асыресе улуттук мезгилдүү басма сөздө эмнегедир грузин дастанынын юбилейи гана белгиленген. Тактап айтсак, «КК»нын 1937-жылдын 26-декабрында чыккан санында Шота Руставели жана анын поэмасы тууралуу макалалар, «Жолборс терисин кийген баатыр» поэмасынан Ж.Бөкөнбаев, К.Маликов, А.Осмонов которгон кыска фрагменттер, Руставелиге арналган ырлар бар.

Согушка чейинки жылдары тирүү советтик акындардын адабиятка кызмат кыла баштаганынын белгилүү тоголок жылдыктарын официалдуу белгилөө салты бир кыйла өнүп-өөрчүп барган. Маселен, 1933-жылы жай айларында иран-тажик акыны Абулкасим Лахутинин (1887-1957) адабий иш-аракетинин 30 жылдыгы белгиленген. Ушуга карата А.Токомбаев «Биздин Касим» деген узун ыр жазган, ал эми Ж.Турусбеков Лахутинин «Түрмөдөгү досума» деген ырын которгон («КК» 1933, 19-июль). 1936-жылы казак совет адабиятына негиз салгандардын бири Сакен Сейфуллиндин (1894-1939) адабий майданга бут койгонунан 20 жыл толушу атайын белгиленген. Буга карата «КК»нын 1936-жылдын 11-июлдагы санында атайын макалалар, Илияс Жансүгүровдун С.Сейфуллинге арналган «Тул-

пар» аттуу ырынын котормосу, юблардын мурда кыргызчаланып чыккан «Кызыл ат» поэмасынын арноо ыры жарык көргөн.

1938-жылы казактын төкмө ырчысы Жамбыл Жабаевдин (1846-1945) ырдап чыкканына 75 жыл болгону тойлонуп, ошого байланыштуу республикалык газеталарда улуу ырчы тууралуу макалалар, анын кыргызчаланган ырлары көп жарыяланган, «Жамбулдун ырлары» (1938) деген өзүнчө китеп чыккан. Деги 30-жылдардын экинчи жарымында Жамбылдын утурумдук саясий темаларга жана кампанияларга арналган ырлары кыргызча газета-журналдарда абдан көп орун алган.

Кытайдын революциячыл акыны, 1920-30-жылдары айлап-жылдап биздин өлкөдө жашаган Эми Сяонун Кыргызстанга келишине байланыштуу «ЛЖ» газетасынын 1938-жылдын 5-октябрдагы санында ал акындын «Өзүбүздүн жерибизди сактайбыз» деген ыры А.Токтомушевдин котормосунда чыккан. Эми Сяонун «Тымтырс» деген ыры «Ала-Тоо» журналынын 1939-жылкы № 2 санында, «Барында жүрүү» деген ыры «САЖИ» журналынын 1940-жылкы № 4 санында Т.Үмөталиевдин котормосунда жарык көргөн.

Сөзгө алынып жаткан мезгилде Кыргызстандын кулуну, дунган акыны Ясыр Шивазанын ырлары жана поэмалары газета-журналдардын беттеринен арбын орун алган. Маселен, анын «Чалгынчы карындаш» («Кыргыз совет адабияты» альманахы, 1936) жана «Япон солдатына кат» («КК», 1939, 28-февраль) дегендери К.Маликовдун, «Кулжага кат», «Жетинчи ок», «Эсен-сиңби, энеке!», «Соолгон гүл» дегендери («Ала-Тоо», 1939, № 1) Ж.Турусбеков, А.Токтомушев, Т.Шамшиев, Т.Үмөталиевдердин, «Кытай жөнүндөгү ликалык ырлары» («САЖИ», 1940, № 2) жана «Доктор Мун» («САЖИ», 1940, № 10-11), «Лонзу» («САЖИ», 1940, № 3) жана «Улуу сепил» («САЖИ», 1940, № 10-11) К.Акаевдин котормолорунда жарыяланган.

Орус жана башка улуттук поэзиянын айрым үлгүлөрүнүн кыргызчаланышы алардын авторлорунун өмүр баяндарынын жана чыгармаларынын көркөм адабият боюнча мектептик окуу программаларына кириши менен шартталган. Маселен, У.Абдыкайымов кураган «Адабият хрестоматиясынын» 1933-жылкы басылышында башка улуттардын поэзиясынан бир да ыр жок. Ал эми ошол эле окуулуктун 1937-жылкы басылышында А.С.Пушкиндин «Балык жана балыкчы жөнүндө жомогу», И.А.Крыловдун «Күзгү менен маймыл», «Ийнелик менен кумурска», В.В.Маяковскийдин «Жаңы мылтык алабыз!» деген ырлары бар. Аталган окуулуктун 1939-жылкы басылышына И.А.Крыловдун «Суддуу болгон балык», «Карышкыр менен турна», «Бака менен өгүз» аттуу тамсилдери, А.С.Пушкиндин «Балык жана балыкчы жөнүндө жомогуна» кошумча «Кышкы жол» ыры, В.В.Маяковскийдин баягы эле «Жаңы мылтык алабызы» киргизилген.

Көрсөтүлгөн поэзиялык чыгармалардын кимдер тарабынан кыргызчаланганы бирде белгиленсе, бирде белгиленген эмес. Бирок «Балык менен балыкчы жөнүндө жомоктун», «Ийнелик менен кумурсканын», «Күз-

гү менен маймылдын» котормолору У.Абдукайымовго, «Суддуу болгон балыктын», «Карышкыр менен турнанын», «Бака менен өгүздүн» таржымалары А.Осмоновго, «Жаңы мылтык алабыздыкы» Ж.Бөкөнбаевге таандык экени кыйыр фактылар аркылуу маалымдалды.

М.Абдыкеримов кураган «Адабият хрестоматиясынын» 1933-жылкы басылышынан А.С.Пушкиндин «Туткун», Н.А.Некрасовдун «Дыйкан балдары», Д.Бедныйдын «Кеңеш сакчысы» деген ырлары орун алган. Бул окуулуктун 1935-1936-1937-жылдардагы басылыштарында өйдөкүлөргө А.С.Пушкиндин «Кышкы таң» деген ыры, «Поп жана анын малайы Балда жөнүндө жомогу», И.А.Крыловдун «Күкүк менен короз», «Карга менен түлкү», «Карышкыр менен козу», «Эки бочке» деген тамсилдери, Н.А.Некрасовдун «Жаштык», Ф.И.Тютчевдин «Жазгы суулар», А.Безымянскийдин «Партбилет № 224332» деген ырлары кошумчаланган. Бул чыгармалардын көпчүлүгүн хрестоматиянын кураштыруучусу М.Абдыкеримов кыргызчалаган.

М.Абдыкеримов менен Ө.Жакишев экөөлөп түзгөн «Адабият» аттуу окуу китебинен орус поэзиясынын классиктери А.С.Пушкиндин «Туткун», «Кышкы кеч», Н.А.Некрасовдун «Жамгыр алдында», белорус акыны Янка Купаланын «Пандын уулу турган жерде», армян акыны Акоп Акопяндын «Темирчилер ыры» дегендери орун алган. Булардын ичинен «Туткунду» А.Токомбаев, «Кышкы кечти» Т.Сыдыкбеков, «Жамгыр алдынданы» Ж.Бөкөнбаев, ал эми «Пандын уулу турган жерде» менен «Темирчилер ырын», сыягы, окуу китептин автору М.Абдыкеримов которгон.

А.Осмонов менен М.Кырбашев түзгөн хрестоматияда А.С.Пушкиндин «Сибирге кат», «Туткун», М.Ю.Лермонтовдун «Жел кеме», «Арча», «Сур булут», «Кош бол, кайран Россия», Т.Г.Шевченконун «Керээз» деген ырлары, Н.А.Некрасовдун «Темир жол» поэмасы бар. Булардын ичинен «Туткун» М.Абдыкеримовдун адабият хрестоматиясынан ошол эле автордун котормосунда алынган, ал эми А.Пушкиндин «Сибирге каты» менен М.Лермонтовдун төрт ырын А.Осмонов, Т.Шевченконун «Керээзи» менен Н.Некрасовдун «Темир жолун» М.Кырбашев кыргызчалаган.

Албетте, согушка чейинки он жыл ичинде кыргыз акындары дүйнөлүк жана орус поэзиясынан, ошондой эле советтик улуттардын ыр дүйнөсүнөн айрым үлгүлөрдү кандай чыгармачылык мүдөөлөрдөн, асыресе өздөрүнө жагып калгандан, таасирленип кеткенден, кыргызча сүйлөтүүгө кызыккандан, калем төшөлтүү ниетинен да которгон. Маселен, 30-жылдары немец акыны Г.Гейненин (1797-1856) эч кандай юбилейи болгон эмес. Бирок кыргыз акындары анын ырларын өздөрү ынатып калгандан кыргызчалаган. Айтсак, А.Осмонов немец лиригинин «Деңизге сүзүү», «Май айы көз тойбогон көрк болот» дегендерин таржымылап, өзүнүн «Чолпонстан» жыйнагына киргизген. Г.Гейненин «Түшүмдө мен ыйладымын» Ж.Турусбеков («САЖИ», 1940, № 8), «Пролог», «Кечиргин!» деген ырларын К.Акаев («САЖИ», 1940, № 11), кыргызчалап жарыялаган.

(Уландысы 12-бетте)

Тил – намыс

Ысмайыл КАДЫРОВ

Кыргыз тили кылымдарды карыткан тил, дүйнөдө теңдеши жок “Манастай” эпосу менен түрк тилдерин байыткан тил, Чыңгыздын чыгармаларындай шедеврлери менен дүйнө элин таңдандыра караткан тил, жалаң ырдай болгон ыргактары, шыңгыраган мөлтүр булактай шириндиги менен далайларды саматкан тил, чечендердин оозунан куюлуп, жалаң ырдай туюлуп уккандын кумарын жазып, айткан оозго жарашкан тил, азыркы кезде башка тилдердин таасиринде калып адашкан тил, ошентсе да өтмүшүн карай өр алып, качанкы мезгилине кайрылууга бараткан тил, ар бир сөзү көп кырдуу, айтканга жараша көп сырдуу тил. Ошондуктан биз кыргыз болгонубузга сыймыктанууга тийишпиз. Улуттук ар-намысты ойготушубуз керек. Ушунча дараметтүү тилибиз туруп башка тилдердин тепсендинде калбай, башкалар менен теңата сүйлөшүүгө аракеттенишибиз керек.

Бир мезгилде башкаларды таңданткан, тамшанткан кыргыз тили совет мезгилинде ар бир улутка таңуулап түрдүү тамгаларды киргизүүнүн айынан тектеш улуттар бири-биринен алыстап, анын үстүнө СССРдин аймагындагы элдердин жумушчу тили орус тили болгондуктан кыргыз тилинин кедери кете баштаган. Жогорку окуу жайларда окуу, ишкана-мекемелерде иш кагаздар орус тилинде гана жүргүзүлгөндүктөн кыргыз тили тиричиликти тилинен көтөрүлбөй басмырланып, айылдагы абышка-кемпирдин гана тили болуп калганы карандай чындык. Ошондуктан 1989-жылдын 23-сентябрындагы кыргыз тили – мамлекеттик тилге айланган күн, башкача айтканда мамлекеттик тил жөнүндө мыйзам кабыл алынган күн накта улуттук майрам болгон.

Мына ошол мезгилден бери туура 35 жыл өттү. Биз бул жылдары эмнеге жетиштик, эмнеден аксадык. Ырас, оозубузду куу чөп менен аарчыбайлы, мурунку караганда кыргыз тили өрүш ала баштады. Кыргыз тилинде билим берген мектептер көбөйдү, жогорку окуу жайларында кыргызча окуй башташты, мекеме-ишканаларда иш кагаздары, жыйналыштар кыргызча жүргүзүлө баштады, ал түгүл нукура кыргызча жазылган диссертациялар пайда болду. Албетте мына ушул сыяктуу кыргыз тилинин өнүгүп-өсүшү үчүн болгон аракеттер көрүлүүдө. Ошентсе

да бир татым тузу жетишпей туру.

Анткени улуттук ар-намыс толук ойгоно элек. Кыргызстанда эле жашап туруп кыргызча сүйлөбөгөн кыргыздар мени өзгөчө таң калдырат. Мектепти, институтту орусча бүткөм, ата-энем, досторум орусча сүйлөйт, сөздүктөр, усулдук материалдар жетишсиз, кыргыз тилин үйрөнгөнгө шарт жок дешкени зээниңди кейитет. Ошол эле адамдар чет жакка барып иштейт элем деп, эч ким шарт түзүп бербесе деле үч айдын ичинде англисче үйрөнүп алганын, ал тилге караганда кыргыз тили канында бар экендигин элес алышпайт. Ошентип чет элге баргыбыз келсе башка тилдерди заматта үйрөнүп, акценти жок сүйлөп кете алган жөндөмгө ээбиз. Демек, айрымдарда кыргыз болгонуна сыймыктанмак түгүл, өкүнүү сезими күчтүү деп айтсак болот. Ата-энелер балдарын кыргыз тилиндеги бала бакчага алып келишет. Албетте, балам кыргыз болсо, кыргызча сүйлөсө деген тилектери, ниеттери абдан жакшы, муну колдоо керек, бирок өздөрү үйдө дагы, бала бакчага келатканда, баратканда дагы орусча сүйлөгөндөрү баласынын кыргызча сүйлөшүнө шыкак болмок түгүл, кедерги болууда.

Баласы кыргызча билиш үчүн биринчи кезекте энеси кыргызча сүйлөш керек эле

Бизде болсо мамалары орусча сүйлөшөт, ошондуктан баласынын тили эне тили эмес, мама тили болууда.

Борбор калаабызда “Дарыкана” дегенден башка кыргызча катасыз жазылган көрнөктөр өтө аз. Көрнөктөр англис, орус, кытай, араб ж.б. тилдерде жазылгандыктан, шаарга башка жактан капысынан коштоочусу жок келген киши кайсыл мамлекетке келгенин биле албай башы маң болору турган иш.

Дагы бир көйгөй, азыркы жаштар телефон менен кат жазышканда сөздөрдү өтө кыскартып, мисалы, “ооба” дегендин ордуна “о-а” деп жаза башташты. Натыйжада сөздүн туура жазылышын билбей бараткан учурлар да көп.

Журналисттер теледен жаңылыктарды айтууда башка тилдеги кабарларды шашылыш которуп айткандыктан, сөздөрү көркөм эмес, кыргызча болгон менен калык сөздөрдөн түзүлгөн келегей сүйлөмдөр өтө көп болууда.

Ошондуктан журналисттерди кыргыз тилине окутуу зарыл

Тыныш белгилерин билбей баратканыбыз, бизди сабатсыздыктын тереңин карай түртүүдө.

Биз ченемдик-укуктук актыларды адегенде орусча жазып, анан кыргызчага ша-

» Балдарыбыз башка улуттарга сиңип, жок болуп баратканыбызды али сезе элекпиз.

шылыш которгонубуз дагы кыргыз тилинин өнүгүүсүнө кедергисин тийгизүүдө. Котормо менен кыргыз тилин өнүктүрө албайбыз, адегенде кыргызча жазып, анан керек болгон учурда гана орусчага которушубуз керек эле.

Адам башка жандуудан тили менен айырмаланат. Төрөлгөндө бир улутка таандык болуп төрөлөт. Улут тили менен гана улут. Тилсиз улут болбойт. Баланын тили энеси кайсыл тилде сүйлөсө ошол тилде чыгат.

Ошондуктан эне тил деп аталат. Башка элдин жетегинде калып, кулчулук сезимден арылбаган эне гана башка тилде сүйлөйт. Мына ушул жагдай бизде азыр кеңири өкүм сүрүп турган учур. Ушундай башка тилде сүйлөгөн энелердин айынан биздин балдарыбыз башка улуттарга сиңип, жок болуп баратканыбызды али сезе элекпиз. Мурда жалаң орусча сүйлөп, орус элине айланып баратсак, эми кара курсактын гана камын ойлоп, экономикалык негизге таянып англисче, арабча, кытайча, түркчө сүйлөп, балдарыбыздын “келечегин ойлоп”, бала бакчага барган кезинен башка тилге үйрөтүп, азгырылып баратканыбыз өз

улутубуздун келечегине доо кетиргенибиз. 1922-жылы СССР мамлекети түзүлгөндө анын курамында 198 улут болсо, 1991-жылдагы маалымат боюнча СССРде 101 гана улут калган экен. Ошондо 97 улут кырылып калдыбы? Жок. Орусташтыруу саясатынын айынан улуу орус элине сиңип кетти. Бул 97 улуттун тагдыры бизди эч ойлонтпуду. Эгемендик келгенде эми чыныгы кыргыз болобуз деп ураалаганыбыз куру кыйкырык болуп калды. Улуттук жүзүбүздү сактаганга алыбыз келбеди.

Бүгүнкү күндө кыргыздар жакшы жашоо, бардар турмуш издеп дүйнө кыдырып кетти. Ошол дүйнөнүн бардык континентинде жүргөн мигрант кыргыздардын балдары таза кыргыз болот деп ким кепилдик бере алат. Ырас, арасында бирин-сери ни кыргыз болсо болор. Бирок аты кыргыз болгон менен тили кыргыз болору күмөн. Бул эми башка маселе. Элибизди каптап келаткан ааламдашуунун (бул баягы эле интернационализмдин заманбап түрү, андан да жаман), кыргыз эмес тилдеги мобилдүү технологиялардын, колдонмо гаджеттердин, (сотка, компьютер ж.б.) чеңгелине ченебей кирип баратканыбыз чоң көйгөй. Жалаң сотка чукуп отуруп, балдарыбыздын тили башка тилде чыгып, дейди болуп баратканы менен ишибиз жок. Буга барыдан мурда энелер күнөөлүү. Жанынын тынчтыгын карап, тили чыга элек баласына сотканы карматып койгону, ошол баланын ден соолугуна гана эмес, элдин келечегине да доо кетип жатканы менен иши жок. Андан көрөкчө “Акылкарачач”, “Аксанатай менен Карасанатай”, “Жүзбай менен Миңбай” сыяктуу кыргыз жомокторунан окуп берсе баласынын келечегине да, тил маданиятынын өнүгүшүнө да чоң салым кошкон болор эле. Анткени, баланын ак менен караны эрте ажырата билишине өбөлгө болмок.

“Манастай” улуу дастанды тили, маданияты өнүккөн га-

на калк жарата алаары бештен белгилүү эмеспи. Демек, кыргыз улуу эл. Ата-бабалардын арбагынан алдында жүзүбүз жарык болсун десек, эсибизге кели. Эне тилибизде сүйлөйлү.

“Майдаланып кеттик го, майдаланып, Кан Манастын кадимки урпактары. Болорун биз болдук го, кантээр экен, Келечеги балдардын курсактагы”, – демекчи элдин келечегин ойлосо улуттук аң-сезимибизди ойготолу.

Маршрутка, автобуста жапжаш кыздар (келечектеги энелер) “Арабаевага астанавите” деп же орусча эмес, же кыргызча эмес тамтандашат. Бирдеме десен “кайсыл тилде сүйлөгөндү өзүм билем, ал менин жеке укугум” дешет. Булар улуттун келечегине караганда, адам укугун артык көргөн арсыздар, намыссыздар. Өз жеринде жүрүп өз тилинде сүйлөбөгөндөрдү башкача атоого мүмкүн эмес.

Тилибизге кайдыгер карап, менден башкаларды деле кыргызча сүйлөп алсынчы деген эгоисттик сезим, жалгыз өзүн эмес жалпы улутту талкалап атканын түшүнбөй атканда күйгүзөт. Тил жоголсо улут жоголоору, бүтүндөй эл жоголоору аң-сезимибизге жете элек. Биз улутубузду жок кылууга өзүбүз салым кошуп, элибиздин эртеңине чыккынчылык кылып атканыбызды түшүнө элекпиз.

Кыргыз элинин нарктуулугун, башка элдерге барктуулугун калыбына келтиргенибиз келсе, кыргыз улутунун уңгулуу өрнөктөрүн – дүйнө таанымын, менталитетин, деги жалпы улуттук баалуулуктарын сактап калгыбыз келсе эң ириде кыргыз тилин сактап, баа-баркына жете күтө билишибиз керек. “Эне тил” деген сөздү, атоону, аталышты, терминди сыймыктанып, ардактап айтуу үчүн энелердин кыргыз тилине болгон мамилесин өзгөртүү, мен кыргыздын энесимин деген сыймыкты аң-сезимине киргизүү биздин биринчи кезектеги милдетибиз, парзыбыз.

Эне тил көйгөйлөрү

Маматали МУРЗАЕВ,
И.Арабаев атындагы
КМУнун доценти, психология
илимдеринин кандидаты

*Дүйнөлөштүрүү процесси
маалыматтын тез алмашуу
мүмкүнчүлүгү эне тилибизге
чет элдик сөздөрдүн,
илимий терминдердин өтө
көп киришине ыңгайлуу
шарттарды түзүп,
тилибиздин лексикасы баюуда.*

Тилибиздеги жаңы сөздөр, терминдер тилдин лексикасын байытат. Бул коомдук жараян тынымсыз жүрүп турат. Мына ошондон тил дайыма изилдөөнү талап кылат.

Алгач Кыргызстанда 1989-жылы 23-сентябрда мамлекеттик тил боюнча мыйзам кабыл алынган. Аталган мыйзамдын кабыл алынышы кыргыз тилине болгон саясий мамилени өзгөрттү. Бирок аны турмушка ашыруудагы көйгөйлөрдөн 2023-жылдын 17-июлунда Президенттин жарлыгы менен жаңы Мамлекеттик тил мыйзамы кабыл алынды.

Аталган мыйзамда азыркы кездеги мамлекеттик тилге байланыштуу жаралаган улуттук көйгөйлөр катары төмөнкүлөр белгиленет:

– мамлекеттик тилдин ойдогудай өнүкпөй, мамлекеттик деңгээлде толук колдонулат жаткандыгы жана мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын толук кандуу иштебей жаткандыгы.

– эл арасында чет тилдерди үйрөнүүгө басым жасоонун күчөшүнөн келечекте кыргыз тилинин жок болуп кетүү коркунучунун жаралгандыгы.

– эне тилибизди мамлекеттик тил катары өнүктүрүүдө интеллигенциянын коомдо авангарддык милдетин аткарабай жаткандыгы.

– кыргыздардын, айрыкча жаштардын арасынан бөтөн диндерге өткөндөрдүн санын өсүү тенденциясынын күчөшү жана алардын араб сөздөрүн колдонуусунун күчөшү эне тилибиздин колдонуу чөйрөсүн азайтат жана эне тилдин коомдук ролун төмөндөтүүгө өз таасирин тийгизет.

– глобалдашуу жана маалымат технологиялары өнүккөн мезгилде кыргыздардын бөтөн маданиятка сиңип кетүү коркунучунун күчөшү ж.б.у.с. кыргыз тил жана анын тилин сактап калуу жана өнүктүрүү багытында иш жүргүзүүнү талап кылат.

Биздин пикирибизче, жогорудагы көйгөйлөрдөн сырткары мамлекеттик тилдин өнүгүшүнө кедергисин тийгизүүчү фактор катары азыркы кезде чет тилдерин үйрөтүүчү

борборлор көбөйүп, анда окуган балдардын санынын жыл сайын өсүшүн айтууга болот.

Белгилей кетчү нерсе азыр элдин баалуулуктары өзгөргөндөн, ата-энелер балдарына чет тилин үйрөтүүгө ашыкча басым жасап, билбестиктен балдарынын жан дүйнөсүн майып кылып алып жатышат.

Инсанды калыптандырууда жана социалдаштырууда тил факторунун ролу чоң. Инсан кайсы тил чөйрөсүндө жашаганына жараша социалдашуусу жана өз иденттүүлүгүн аныктоосу ишке ашат. Ошондон азыркы кезде биздин коомдо өз эне тилинде сүйлөгөндөр жана бөтөн тилде көбүрөөк сүйлөгөндөр, коңшу элдердин тилинде сүйлөгөндөр, ар башка тилдерди аралаштырып сүйлөгөндөр жолугат.

Ушул жерде тилдик идентификация, иденттүүлүк жөнүндө айта кетели.

Тилдик идентификация – инсандын өзүн ошол тилдин ээси, колдонуучусу катары эсептеши жана ал ошол тилди туура колдонууга, элдик биримдикти чыңдоого негиз болушу. М: кыргыз тилдүү-кыргыз тилин билет, колдонот дегенди билдирет.

Тилдик иденттүүлүк деген адамдын өзүн кайсы тилдин ээсимин деп эсептөөсү жана күнүмдүк турмушта колдонгон, ой жүгүрткөн тили. Ушул жерде тилдик иденттүүлүктү калыптандыруунун коомдук мааниси өтө чоң экендигин белгилей кетүү туура болот.

Иденттүүлүктүн калыптанышуусу инсандын социалдык “Мен”инин, өзүн-өзү аңдап билүүсүнүн калыптанышуусу менен байланыштуу болуп саналат.

Өзүн-өзү аңдап билүү – адамдын өзүнүн сапаттарын, касиеттерин, жөндөмдүүлүктөрүн, сырткы көрүнүшүн, коомдогу ордун баш мээсинде чагылдырышы, адамдын аң сезиминдеги өзү жөнүндөгү образы.

Өзүн-өзү аңдап билүү – аз же көп деңгээлде адам аңдап билген, адамда толгонууларды жараткан, адамдын өзү жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн тутуму.

Илимде аң сезим менен кеп (речь) биримдикте иштеше тургандыгы далилденген. Ойлонгон учурда киши дайыма ички кеп аркылуу сөздөрдү түшүнүктөрдү колдонуп, өзү менен өзү сүйлөшүп ойлонот. Ошондон адам кайсы тилде сүйлөгөнүнө жараша, анын аң сезими өзгөчөлүктөргө ээ болот. Аң-сезим өзгөчөлүктөрү кишинин кебинен көрүнөт, кишинин кебине карап, анын кандай адам экендиги аңдап билинет. Мына ошондуктан киши кайсы тилде сүйлөсө ошол иденттүүлүккө ээ болот. Б.а. киши эне тилинде сүйлөсө, өз улутунун иденттүүлүгүнө ээ болот. Ал эми бөтөн элдин тилинде сүйлөсө, анын аң сезиминде ошол иденттүүлүк басымдуулук кылат.

Улуттук тилсиз улуттук мүнөздү калыптандыруу мүмкүн эмес. Анткени ар бир эл өз эне тилинде тарыхын, маданиятын, баалуулуктарын, психологиясын, менталитетин ж.б.

» **Ата-энелер балдарын эрте жашынан чет тилин үйрөнүүгө окутуп жатып, мамлекеттик тилдин турмушка ашышына өздөрү тоскоолдук кылып жатышат.**

жаратат жана чагылдырат. Ошондон менталитет тилде сакталат, муундан муунга берилет.

Инсанды социалдаштырууда тилдин ролу чоң. Алсак, эне тил каада-салт, жашоо образ менен байланышта. Эне тилин билбеген “кыргыздердин” өмүр бою кыргыз элинин каада-салтын үйрөнүп жүргөнүнө күбө болуп жүрөбүз. Анткени алар бала кезде кыргыздын каада-салтын, жашоо образын ж.б. үйрөнбөй калгандан, өмүр бою кыргыз боло албай кыйналып келе жатканына көрүп келе жатабыз.

Тил идеологиясы зарыл. Азыр Кыргызстанда чет тилин үйрөтүү мамлекеттин коопсуздугуна таасир этүүчү тармакка айланып калды. Себеби азыркы кезде кыргыз коомунда чет тилин үйрөтүүчү мектептер эне тилибиздин жок болушуна өтө күчтүү таасир этүүдө. Анткени андай мектептерде кыргыз тили, аны менен кошо кыргыз дили үйрөтүлбөй, чет тили, чет элдердин дили үйрөтүлөт.

Чет тилин үйрөтүүчү борборлордо маргинал инсандарды калыптандыруу негизги максат болууда. Маргинал инсан – эки маданиятка ээ болуп ортодо жүргөн адам, өз элинин маданиятын чыныгы кетүүгө жөндөмдүү адам болот. Андайлар өз элине, жерине чыккынчылык кылууга жөндөмдүү болот. Дүйнөлүк

саясат маргиналдарды өстүрүүгө багытталган. Ошондон өз тилдерин үйрөтүү аркылуу маргинал инсандарды аракет жасашат. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда батыштын англис тилин тилди алып жүрүүчүлөр (носительдер) келип үйрөтүп жатса, Орусия Кыргызстанда орус мектептерди ачуу саясатын жүргүзүүдө.

Ушул жерде баса белгилей кетчү нерсе, балдарын өтө жаштайынан чет тилдеринде окутуп жаткан ата-энелер билбестиктен, үч нерсени туура эмес кылууда. Биринчиси, ата-энелер балдарын эрте жашынан чет тилин үйрөнүүгө окутуп жатып, мамлекеттик тилдин турмушка ашышына өздөрү тоскоолдук кылып жатышат. Экинчиси өз балдарын өтө жаман кырдаалга кыргыз болбой калуу абалына өздөрү алып келүүдө. Анткени жогоруда айтылгандай тил элдин ойлоосу менен байланышта болуп, тил аркылуу бала өз элинин психологиясын, менталитетин үйрөнүп, аларды эне тилди үйрөнүү аркылуу өзүндө калыптандыргандыктан, жаштайынан чет тилдерин үйрөнгөн бала ошол элдин психологиясын өзүнө алып, өз элинин психологиясын, менталитетин, жашоо образын үйрөнбөй калат. Үчүнчүсү өз элинин психологиясын, менталитетин үйрөнбөй калуунун натыйжасында коомдогу тил аркылуу элдин психологиясын, менталитетин сактоо, аларды муундан муунга өткөрүп берүү процесси бузулат жана бүгүнкү күндө бул жеке ата-энелердин гана эмес, жалпы коомдук процесске айлангандыгы, кыргыз тилинин жана менталитетинин жок болушуна алып келүүчү факторго айлангандыгы менен коркунучтуу.

Чет тилин үйрөнүүгө байланыштуу дагы бир көйгөй арабдардын ар бир айылга медресе салуу тенденциясынын күчөп жатканы болууда. Мурда арабдар ар бир айылга мечит салса, эми медресе салууну күчөтүп жатышат. Анын жакшы жагы болгону менен, жаман жагы көбүрөөк. Анын жаман жагы; кыргыз тилин терең үйрөнүүгө тоскоол болушу менен байланыштуу. Араб тилин үйрөнүү, Куранды арабча окууну үйрөтөбүз деп жаш балдарды

алаксытып, алардын араб тилин үйрөнөбүз деп жүрүп, өз эне тилин терең үйрөнүшүнө тоскоол болушу менен байланыштуу. Узак жылдарда араб тили кыргыз тилинин колдонуу чөйрөсүн чектеп коюшу күтүлөт.

Эне тилге мамиле жаатындагы мына ушундай фактылар мамлекеттик тилди өнүктүрүү максатында атайын идеология кабыл алууну жана аны турмушка ашырууну кылдат иштеп чыгуу зарыл болуп саналат. Ошондо гана кабыл алынган Мамлекеттик тил мыйзамы турмушка ашып, эне тилибиз сакталып калат.

Жыйынтыктап айтканда, балдарды эрте жашынан чет тилин үйрөнүүгө окутуунун жакшы жагы бала эрте куракта чет тилин оңой үйрөнөт, ал эми жаман жагы, эне тилин жакшы билбей калат, аларда кыргыз дили калыптанбай, чоочун менталитетке ээ болуп ортодо маргинал (арасат) болуп калат. Андайлар турмушта өз ордун, позициясын табууда кыйналат. Эң башкысы алар үчүн өлкөнүн ысык суугу баары бир болуп калат. Маргинал жан дүйнөгө ээ инсандар болушат.

Жаш муундарыбыз мекенчил болсун үчүн, эне тилин билүүсү керек.

Тарбия башаты үй-бүлө болгондуктан, балдарга эне тилди үйрөтүү да үй-бүлөдөн башталышы зарыл. Бул иште негизги роль ата-энеге жүктөлөт. Үй-бүлөдө эне тилди үйрөтүүнү биринчи орунга коюу, чет тилдерди үйрөтүү кишинки орунда болушу керек. Балага эне тилин үйрөтүү – ата-эненин негизги милдети болушу шарт жана эне тилди бала өзү “үйрөнүп алат” принциби жарабай тургандыгын турмуш көрсөтүүдө.

Мамлекеттик тилге карата элдин аң сезимин өстүрүп, адамдык асыл сапаттарды калыптандыруу, эне тилди мамлекеттик расмий иш-чараларда колдонууну күчтүүлөнтүү үчүн мамлекетибизге бүтүндөй бир тил идеологиясы зарыл.

Тил идеологиясы улуттук аң сезимди өнүктүрүүгө багыт алып, улуттук рухтан (духтан) ажырабоого, улут катары сакталып калууну камсыз кылат.

Мамлекеттик тил саясатынын башаты

Аида КУБАТОВА, т.и.к., КР УИАнын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун илимий кызматкери

XX кылымдагы Кыргыз совет мамлекеттүүлүгүн түптөгөн – А.Сыдыков, Э.Арабаев, И.Айдарбеков, Ж.Абдрахманов, Д.Зулфибаев, Д.Иманов, К.Тыныстанов, А.Орозбеков ж.б. сыяктуу мамлекеттик ишмерлердин зор аракети менен бүгүнкү күндөгү эгемендүү өлкөбүздүн пайдубалы болгон Кара-Кыргыз автономиялуу облусу түзүлгөндүгү белгилүү. Ошол мезгилдеги өлкөнүн социалдык-саясий абалына сереп сала кетсек, Октябрь революциясынын жеңишинен кийин деле өлкөбүздүн азыркы түндүк аймагы Түркстандын Жети-Суу жана Сыр-Дарыя; ал эми түштүгү болсо, Фергана жана Самаркан облустарынын карамагында болгон. 1918-жылы Орто Азия, алардын ичинде кыргыз эли үчүн советтик улуттук мамлекеттүүлүктүн алгачкы кадамы катары эсептелген Түркстан автономиялуу республикасынын түзүлүшү эбегейсиз зор мааниге ээ болгон.

Алты жылдан соң мурдагы Түркстан АССРинин ордуна Өзбек ССРи, Казак, Түркмөн, Тажик АССРи (Өзбекстандын курамында), Кара-Кыргыз АО (РСФСРдын курамында) жана Кара-Калпак АО (Казакстандын курамында) түзүлгөн. Улуттук мамлекеттүүлүктүн түзүлүшү менен облусту башкаруу үчүн албетте, мамлекеттик органдарды уюштуруу зарылчылыгы жаралган. Натыйжада, 1924-жылы 21-октябрда РСФСР ББак Президиумунун чечими менен, И.Айдарбеков жетектеген курамы 17 кишинен түзүлгөн Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун Революциялык комитети (Ревкому) уюшулган. Ревком убактылуу түзүлсө да, Кыргызстандын аймагындагы алгачкы жогорку мамлекеттик бийлик жана башкаруу органы катары эсептелет. Облустук мамлекеттик аппаратты уюштуруу маселеси Ревкомдун эң негизги милдеттеринин бири болгон. Бул маселени чечүү, айрыкча улуттук кадрлардын жетишсиздиги менен коштолгон катаал шартта өткөн. Бардык кызматкерлер аттестациядан өткөн соң гана кызматка алынган. Облустук он төрт башкаруу бөлүмү түзүлгөн (пландаштыруу, администрациялык, жергилик-

түү чарба, сот, прокуратура, жер иштери, суу чарба, эмгек, статистика, саламаттыкты сактоо, жумушчу-дыйкан инспекциясы, ички иштер, финансы жана билим берүү бөлүмдөрү). Ревкомдун алдында ар түрдүү туруктуу жана убактылуу комиссиялар да иштеген: райондоштуруу, мамлекеттик аппаратка жергиликтүү кадрларды тартуу, балдар комиссиясы, Кытайдан кайткан качкындарга жардам көрсөтүү, согуш майыптарына жардам берүү ж.б. Убактылуу комиссиялар болсо, Советтерге шайлоо, Пишпекке көчүрүү ж.б. Булардан тышкары, РСФСР ББак Президиумунун алдында, ошондой эле Орто Азияда да (Ташкентте) ККАОнун туруктуу өкүлчүлүктөрү уюшулган.

Бул комиссиялардын ичинен, бүгүнкү күнгө чейин зор мааниге эгедер болгон Мамлекеттик мекемелерде иш жүргүзүүнү кыргыз тилине өткөрүү боюнча комиссиянын түзүлүшүн белгилей кетсек болот.

Мамлекеттик тил жөнүндө ошол учурдагы Совет мамлекетинин башчысы В.И.Ленин: “тилдердин ичинен бирөөнү мамлекеттик тил деп жарыялоо, анын башка тилдерге каршы туруусун жаратып, күч менен киргизүү элементин өз ичине камтыйт”, – деп белгилеген (мында сөз орус тили жөнүндө болуп жатат).

Мунун негизинде Бүткүл-россиялык аткаруу комитетинин Пленуму **1924-жылы “Улуттук облус жана республикаларда мамлекеттик органдарда иш жүргүзүүнү жергиликтүү тилдерге которуу” жөнүндөгү декреттин кабыл алынышына өбөлгө түзүлгөн.**

Анда: “Улуттук облустарда жана республикаларда советтик аппаратты жергиликтүү элдин турмушуна жакындатуу жана аларды советтик курулушка жигердүү тартуу максатында, бардык мамлекеттик органдарда жана анын бөлүмдөрүндө иш жүргүзүүнү ылайыктуу жергиликтүү тилдерге акырындап которуу керек” деп айтылган.

Комсомолдун Түркстан бюросунун Президиумунун жана Жети-Суу облустук бюросунун мүчөсү болгон Ж.Абдрахманов 1920-жылы Москва шаарында өткөн Россия коммунисттик жаштар союзунун III съездине делегат болуп шайланган. Бул тууралуу ал Кыргыз облустук партиянын комитетинин VI пленумунда жергиликтүү калктын өкүлдөрүн бийлик органдарына тартуу жөнүндөгү маселе талкууланып жаткан учурда төмөндөгүдөй эскерет: “Съезддин талабы менен Президиумга шайланып калдым. Тыныгуу учурунда Владимир Ильич күтүүсүздөн мага кайрылып

калды... Кайсы жактан экендигимди сурады. Айтып бердим, бирок толкундагандыгымды, албетте, жашыргым келбейт...

Суроолордун ичинде: “Сиздерде орустар калктын канча пайызын түзөт?” деп сурады. Мен беш пайыздайын деп жооп бердим. Калганы кимдер? Казак жана кыргыздар. Калктын канча пайызы сабаттуу? 2%. Калгандары сабатсызбы? Сиздердин аппарат, советтик аппарат кайсы тилде иш алып барат? Мен – орусча деп жооп бердим. Мага бул кадимки эле көрүнүштөй сезилди, анткени, аппарат жергиликтүү элдин тилинде иштөөсү мүмкүн эмес эле да. Владимир Ильичтин өңү өзгөрүп: “жолдоштор, сиздер социалисттик революциянын алдында кылмыш жасап жатасыздар.

Калктын көпчүлүгү үчүн бөтөн тилде иштеген аппарат, калктын басымдуу көпчүлүгүнүн күндөлүк маселелерин тындап уга албаган аппарат, масса менен байланыш түзө албайт...

Ошондуктан, жакын арада сиздердин советтик аппарат аймактын көпчүлүк калкына жакын болуп, иштөө үчүн, сиздердин алдыңыздарда окуу, окуу жана окуу маселеси турат...”. Демек, жергиликтүү калктын өз тилинде иш алып баруу маселеси жогорку бийлик аппаратында да талкууланып турган.

Темага кайрылсак, Ревком тарабынан кыргыз тилинде иш алып баруу боюнча бир нече маанилүү документтер кабыл алынган.

Булардын негизинде, Кара-Кыргыз автономиялуу облусунда **1925-жылы 7-февралда Мамлекеттик мекемелерде иш жүргүзүүнү кыргыз тилине которуу боюнча атайын комиссия түзүлүп, анын төрагалыгына ошол мезгилдеги Ревкомдун төрагасы И.Айдарбеков дайындалат.**

Бүгүнкү күндөгү Мамлекеттик тил боюнча комиссиянын башаты ушул күндөн башталганын көпчүлүк биле бербесе керек. Жогорудагы фактыларга таянып, Мамлекеттик тил боюнча комиссиянын тарыхы 1925-жылдын 7-февралынан башталган деп айтсак болот.

Тилекке каршы, бул комиссиянын иши көпкө созулган эмес жана 1925-жылы мартта Мамлекеттик аппаратты жергиликтештирүү (коренизация) боюнча комиссия түзүлүп, анын жетекчиси болуп, Облустук аткаруу комитетинин төрагасы Абдыкадыр Орозбеков дайындалат.

Көп узабай эле 1925-жылы июнь айында жетекчилик кызматтагылардын партиянын Борбордук комитетине (Москва) жана Орто Азия

РКП(б) БКнын (Ташкент) дарегине жазылган, бүгүнкү күндө тарых барактарында “30дун каты” деген ат менен белгилүү болгон, партиянын облустук комитетинин иштерин айыптоодогу кайрылуунун биринчи пунктунда эле “мамлекеттик аппаратка жергиликтүү элдин өкүлдөрүнөн тартылбай жаткандыгын белгилешип, иш жүргүзүүнү кыргыз тилине которуу керектиги” айтылган. Мындай мисалдар улут лидерлеринин кыргыз тилинин маани-маңызын мамлекеттик деңгээлге көтөрүшкөндүгүн, ал турсун бүткүл союздук борбордук бийликке чейин чечкиндүүлүк менен билдиришип, коңгуроо катары кагышкандыгы, алардын улуттун негизги айырмалоочу белгиси болгон тилдин келечеги үчүн кызмат кылгандыгын тастыктап турат.

Ошондуктан, иш жүргүзүүнү кыргыз тилине которуунун алгачкы аракеттерин **И.Айдарбеков, А.Сыдыков, Э.Арабаев, К.Тыныстанов ж.б. кыргыздын белгилүү мекенчил атуулдары жасагандыгын унутта калтырбашыбыз керек**, б.а алар мамлекеттик тил саясатынын башатында турган жана Мамлекеттик мекемелерде иш жүргүзүүнү кыргыз тилине которуу боюнча атайын комиссиянын биринчи төрагасы И.Айдарбеков болгон деп ишенимдүү белгилей кетсек болот, деген ойдобуз.

Өлкөдө мамлекеттик саясий, мадания жана социалдык маселелер менен катар эле билим берүү илимий иштерге да олуттуу көңүл бурула баштаган. Алардын эң негизгиси – Кыргызстандагы илимдин башаты болгон Илимий комиссиянын түзүлүшү болгон. Анын тарыхына кыскача токтоло кетүүнү туура таптык.

Негизи совет бийлиги тушунда илим да башка тармактардай эле борборлоштурулган башкаруусу менен мүнөздөлөт.

Мезгил талабына жараша, алдыңкы өлкөлөрдүн катарына кошулуунун маанилүү факторлорунун бири катары эсептелген илимге көңүл буруу максатында 1919-жылы 20-январда РСФСР Эл агартуу комиссариатынын курамында Мамлекеттик окумуштуулар кеңеши (МОК-ГУС) уюштурулат. Ошону менен бирге эле 1921-жылы Академиялык борбор уюшулуп, Мамлекеттик окумуштуулар кеңеши (кеңеш 1933-жылы жоюлган) анын курамына кошулган.

Азыркы Борбордук Азия аймагында 1918-жылы Түркстан АССРинин түзүлүшү менен Агартуу эл комиссариатында Түрк секциясы уюштурулуп (1920-жылга чейин иш алып барган), мамлекеттик тил катары түрк (өзбек, кыргыз,

түркмөн, татар) тилдери жана орус тили жарыяланган.

1922-жылы түзүлгөн Кыргыз (ал учурда казактарды кыргыз деп аташкан) илимий комиссиясы башка улуттук комиссиялардан күчтүү курамы менен айырмаланган. Анын төрагасы Халел Досмухамедов, ал эми А.Диваев, М.Ауэзов, ошондой эле кыргыз агартуучулары Э.Арабаев, Б.Данияров ж.б. мүчө болушкан. Ал эми Кара-Кыргыз илимий комиссиясы 1924-жылы Кыргыз (Казак) илимий комиссиясынын курамынан бөлүнүп чыккан. Комиссия кыргыз элинин жазмасынын негизин түзгөн адабий тилинин эрежелерин иштөөгө киришкен. Ошол эле жылы жайында кыргыз тилинде илимий терминология түзүү максатында Кыргызстандын айылдарына жана жайлоолоруна фольклордук чыгармаларды, жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, жаратылыш кубулуштарынын элдик аталыштарын жыйноо боюнча экспедиция уюштурулуп, жыйынтыгында 600дөн ашуун элдик терминдер топтолгон.

Кыргыз Мамлекеттик окумуштуулар кеңеши адеп уюшулганда башкалардай эле Ташкент шаарынан орун алган жана анын төрагасы Эшеннаалы Арабаев, орун басары Касым Тыныстанов жана катчысы П. Юдахин болгон. Илимий комиссия 1924-жылы 20-декабрда Кара Кыргыз Автономиялуу облусунун Ревкомунун чечими менен Академиялык борбор болуп уюштурулган. Бул Академиялык борборду Кыргызстандагы алгачкы илимий борбор катары эсептесек болот.

Академиялык борбор тарабынан окуу китептери, котормолор жарык көрүп, Сагымбай Орозбаковдон “Манас” эпосу жазылып алынган, кыргыз тилиндеги алгачкы газета “Эркин-Тоо” жарык көргөн. Алардын кыргыз илими менен билимине кошкон дагы бир зор салымы – кыргыз илимий тили, кыргыз жазмасы менен тамгасы, илимий терминдер, жаңы кирген чет элдик сөздөр сыяктуу маселелердин туура чечилишине байланыштуу болгон.

Кыргызстанда илимдин калыптанышына жана өнүгүүсүнө орус окумуштуулары Л.И.Берг, Д.И.Щербаков, В.И.Смирнов, А.П.Карпинский, В.Л.Комаров, К.И.Скрябин ж.б. зор салым кошкондугун белгилей кетүү абзел. Ушуну менен катар эле кыргыз элинин ичинен чыккан, элдин келечегине өз өмүрүн арнаган, улуттук мамлекеттүүлүктү түптөө менен бирге маданиятка, илим-билимге, кыргыз тилинин өнүгүшүнө жан-дили менен кызмат кылган белгилүү инсандарды унутта калтырганыбыз кечиримсиз.

КӨКӨЛӨЙ БЕР КӨЧМӨНДӨР АСАБАСЫ!

Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары мындан туура он жыл илгери, тагыраагы 2014-жылы алгач ирээт ак калпак кыргыз жеринде өтүп, эл аралык аренага “дүң” дей түшкөнү эсибизде. Кыргызстанда 2014-16-18-жылдары табияттын театры Ысык-Көлдө көчмөндөр оюндары үч жолу жогорку деңгээлде өткөн. Ал эми 2022-жылы Түркия мамлекетинде көчмөндөр оюндары биринчи жолу чет жерде өтүп, кезек Казакстан Республикасына узатылган. Ошентип быйыл 2024-жылы Казакстандын Астанасында салтка ылайык эл аралык деңгээлде өткөнү ийгилик болду. 21 спорттун түрүнөн мелдештер өтүп, медалдардын топтомунун жыйынтыгы менен Казакстан 1-орунду ээлесе, Кыргызстан 2-орунду ээледи. Эң кубанычтуусу 2026-жылы өтө турган көчмөндөр оюндары Кыргызстанга кайтып келгени зор олжо. Нарк-насил, тарыхыбызды, маданиятыбызды, улуттук спортубузду даңктаган дүйнөлүк көчмөндөр оюндары кыргыз калкына кут болсун дейли!

УЛУТТУК КОМИССИЯ МЕНЕН
«МАМЛЕКЕТТИК КАМСЫЗДАНДЫРУУ
УЮМУ» АЧЫК АКЦИОНЕРДИК КООМУНУН
ОРТОСУНДА КЫЗМАТТАШТЫК
КЕЛИШИМИНЕ КОЛ КОЮЛДУ

2024-жылдын 4-сентябрда Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын төрагасы Мелис Мураталиев жана «Мамлекеттик Камсыздандыруу Уюму» Ачык акционердик коомунун төрагасы Элдияр Калдарбеков тарабынан мамлекеттик тилди өнүктүрүү багытында кызматташтык келишимине кол коюшту.

Келишимдин негизги максаты – **мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана жайылтуу боюнча бирдиктүү аянтча түзүү**;

Тараптардын ишмердүүлүк чөйрөлөрүндө биргелешкен конференцияларды, семинарларды, тегерек столдорду, көргөзмөлөрдү жана презентацияларды өткөрүү;

Биргелешкен программаларды ишке ашыруу;

Кызматташуунун алкагында маалымат алмашуу;

Көчмө лекцияларды жана вебинарларды өткөрүү;

Өнөктөштүктү бекемдөө максатында ар кандай иш-чараларды өткөрүү жана мындай иш-чараларга колдоо көрсөтүү.

"Даңк" медалы
"Кыргызтестке"

2024-жылдын 31-августунда Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн 100 жылдыгына жана Эгемендүүлүк күнүнө карата өлкө жана эл алдында сиңирген эмгеги үчүн "Даңк" медалы менен Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссияга караштуу "Кыргызтест" мамлекеттик мекемесинин директору Топоева-Ставинская Батма Болоталиевна сыйланды.

Сыйлыгыңыз кут болсун. Алдыдагы иштериңизге ийгиликтерди каалайбыз!

“Мамлекеттик кызматкер
“Манас” окуйт!”

Улуттук комиссиянын төрагасы М.Мураталиев Кыргыз радиосунун башкы редактору Т.Сыдыкбекова жана радио журналисттер Ж.Мырзабекова, А.Дастановдор менен буга чейинки аткарылган иштер жана алдыдагы пландар боюнча жолугушту.

Жолугушуунун жүрүшүндө Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиясы тарабынан Кыргыз радиосу менен биргеликте КР Президентинин 2022-жылдын 22-апрелиндеги № 126 "Кыргыз элинин баа жеткис руханий мурасы - "Манас" эпосунун үчилтигин ("Манас", "Семетей", "Сейтек" эпосторун) ар тараптан изилдөө жана популярдаштыруу боюнча кошумча чаралар жөнүндө" Жарлыгын аткаруу максатында мамлекеттик жарандык жана муниципалдык кызматчылардын арасында "Мамлекеттик кызматкер "Манас" окуйт!" долбоору демилгеленип, 2024-жылдын 9-сентябрынан тарта радионун түз эфиринен аптасына эки жолу уктуруу боюнча макулдашылды.

Долбоордун максаты:

- **"Манас" эпосун жайылтуу;**
 - **Нарктуу мамлекеттик кызматчыны калыптандыруу;**
 - **Мамлекеттик тилге жана салттуу баалуулуктарга өзгөчө көңүл буруу;**
 - **Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин сүйлөө маданиятынын сабаттуулугун жогорулатуу.**
- Долбоордун алгачкы баскычында Улуттук комиссиянын борбордук аппаратынын жана Улуттук комиссияга караштуу мекемелердин кызматкерлери "Манас" эпосунун кара

сөз түрүндөгү вариантын көркөм окушат.

Улуттук комиссия баштаган чыгарма аяктагандан соң "Мамлекеттик кызматкер "Манас" окуйт!" долбоорунун кийинки айлампалары башка мамлекеттик мекемелердин кызматкерлери тарабынан да улантылат.

Эскертүү

"Мамлекеттик кызматкер "Манас" окуйт!" долбоору дүйшөмбү жана шаршемби күндөрү 8:40та Кыргыз радиосунун түз эфиринен уктурууга чыгат жана социалдык баракчага видеолору жарыяланат!

«Көпүрөлөр жана байланыштар»
Борбор Азия форуму

2024-жылдын 14-15-сентябрында Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын төрагасы Мелис Мураталиев Прага шаарында өткөн «Көпүрөлөр жана байланыштар» аттуу Борбор Азия форумуна катышып, чет жактагы мекендерибиз менен жолукту.

Тоо» диаспорасынын төрайымы Айжан Байшукурова тарабынан эл аралык деңгээлде уюштурулуп, форумга Улуу Британия, Италия, Венгрия, Австрия өндүү өлкөлөрдөгү кыргыз диаспора өкүлдөрүнүн лидерлери катышты.

Мындан сырткары, 15-сентябрда Улуттук комиссиянын төрагасы Мелис Мураталиев атайын мекендештер менен жолугуп, Улуттук комиссия тарабынан жарыкка чыккан колдонмолор, сөздүктөр тууралуу,

аларды электрондук тармак аркылуу пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн, балдарга арналып чыгарылган мультсериалдар жана «Кыргызча оңой» / "Easy Kyrgyz" кыргыз тилин жеңил үйрөнүүчү мобилдик колдонмо тууралуу «Кыргыз таануу» окуу курсу боюнча ой бөлүштү.

Иш-чараны уюштуруп, атайын мекендештер арасында мамлекеттик тилдин жайылуусуна салым кошкон уюштуруучуларга терең ыраазычылык билдиребиз!

Мамлекеттик тилди колдонуу маселелери:
Мыйзам долбоорлорунун коомдук талкуусу

2024-жылдын 29-августунда КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиясы "Мамлекеттик тилди колдонуу маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамдарынын долбоорлору боюнча коомдук талкуу өткөрдү.

Сунушталган мыйзам долбоорлорунун негизги максаты – «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамына талдоонун негизинде аныкталган зарыл өзгөртүүлөрдү киргизүү жана аталган конституциялык Мыйзамда каралган ченемдерге Кыргыз Республикасынын айрым мыйзамдарынын ченемдерин шайкеш келтирүү.

Жыйында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин колдонуу чөйрөсүн жөнгө

салган Кыргыз Республикасынын айрым конституциялык мыйзамдарына («Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө», «Кыргыз Рес-

публикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдарына), ошондой эле «Кыргыз Республикасындагы географиялык аталыштар жөнүндө», «Нотариат жөнүндө», «Телекөрсөтүү жана радиоуктуруу жөнүндө», «Жарнама жөнүндө», «Жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоо жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын

улуттук коопсуздук органдары жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын укук коргоо органдарында кызмат өтөө жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын Адвокатурасы жана адвокаттык иш жөнүндө», «Тышкы миграция жөнүндө» мыйзамдарына, «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамына шайкеш келтирүү, Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексине киргизилип

жаткан өзгөртүү жана толуктоолор боюнча маселелер талкууланды.

Жыйында Улуттук комиссиянын төрагасы М.К. Мураталиев ачып, КР Жогорку Кеңешинин Социалдык саясат боюнча комитетинин төрайымы В.К. Раимбачаева, КР Президентинин кеңешчиси Б.И.Борубашов, Ж.Абдрахманов атындагы Мамлекеттик башкаруу академиясынын ректору А.А.Акматалиев, КР ММСЖМга караштуу Мониторинг борборунун жетекчиси С.К. Тажиматов, Бишкек шаарынын мэриясынын Мамлекеттик тилди өнүктүрүү бөлүмүнүн башчысы Э.К.Ниязбекова, «Бишкекбашкыархитектура» ММ башкы сүрөтчүсү Рысбек уулу Сыймык, коомдук ишмерлер Нарып Айып, Бакыт Орунбеков, Ж.Касаболотов, тилчи-окумуштуулар Д.О. Кенжебаев, А.Э. Мамбеталиев, тил маселеси боюнча эксперттер, журналисттер, коомдук активисттер ж.б. катышты.

9

Иш чаралар

ГАЗЕТАГА ЖАЗЫЛУУ: ИНДЕКС 68484
ЖАРЫМ ЖЫЛДЫККА БАА 779 СОМ 34 Тыйын

№9
(307)

20
09
2024

kyrgyztili@mail.ru

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭНЕРГОЭФФЕКТИВДҮҮ ИМАРАТТАРДЫ КУРУУНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Манас МАНАПБАЕВ,
КРЗАУ окутуучусу

Курулуш тармагында энергияны үнөмдөө, климаттын өзгөрүшүнүн жана дүйнөлүк коомчулуктун көмүртектин изин кыскартууга умтулуусунун шартында, өзгөчө актуалдуу маселе болуп саналат. Айрыкча климаттык шарттар энергияны керектөөгө олуттуу таасирин тийгизген Кыргыз Республикасында, энергияны үнөмдөөчү имараттарды долбоорлоо жана ишке ашырууну терең талдоону, долбоорлоонун алдыңкы ыкмаларын колдонууну, экономикалык эффективдүүлүктү эске алуу менен мыйзам ченемдеринин сакталышын текшерүүнү талап кылат.

Белгилүү болгондой, Кыргызстан өзүнүн ар түрдүү рельефи жана климаттык шарттары менен бийик тоолуу суук аймактардан, өрөөндөрдөгү ысык зоналарга чейинки ар түрдүү климаттык зоналарга жана мунун натыйжасында климаттын кескин өзгөрмөлүүлүгүнө ээ, ошондуктан, ал өлкөбүздүн региондорунда энергоэффективдүү имараттарды жана курулуштарды долбоорлоодо уникалдуу көйгөйлөрдү жана мүмкүнчүлүктөрдү жаратат.

Өлкөнүн региондору нөлдөн төмөнкү температурадагы катаал кыштан, күн радиациясы жогорку ысык жайга чейинки климаттык шарттардын кеңири спектрин өзүнө камтыйт. Бул өзгөчөлүктөр жыл бою имараттардын ичиндеги жылуулук комфортту сактоодо кыйынчылыктарды жаратат.

Бул шарттар имараттын жайгашкан жерине жараша энергияны үнөмдөөчү имараттарды долбоорлоого жекече мамилени талап кылат. Мисалы, тоолуу райондордо кышында төмөнкү температурада жылуулук жоготууларды минималдаштыруу үчүн жылуулоо жана жылуулук изоляциясына өзгөчө көңүл буруу керек. Ошону менен бирге өрөөндөрдө, жай мезгилиндеги жогорку температураны эске алуу менен вентиляция жана кондициялоо системаларын камсыз кылуу маанилүү.

Туруктуу өнүгүүгө жана климаттын өзгөрүшүнө каршы күрөшүүгө глобалдык көңүл буруунун негизинде курулуш сектору энергия керектөөнү кыскартууда жана адамдын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтууда маанилүү роль ойнойт.

Энергияны үнөмдөөчү имараттарды долбоорлоо азыркы дүйнөдө, өзгөчө климаттын өзгөрүшү жана экономикалык эффективдүүлүктү жого-

рулатуунун контекстинде актуалдуу маселе болуп саналат. Климаттык шарттары экстремалдуу Кыргызстан сыяктуу өлкөлөрдө имараттардын энергетикалык натыйжалуулугу өзгөчө мааниге ээ, анткени ал жашоочулардын ыңгайлуу шарттарына гана эмес, жашоонун бардык чөйрөлөрүндө жылытууга жана кондициялоого болгон экономикалык чыгымдарга да таасирин тийгизет.

Азыркы учурда, акыркы технологиялар менен каныккан дүйнөдө акылдуу үй деп аталган түшүнүк пайда болду. Акылдуу үй көптөгөн үй-бүлөлөр үчүн барган сайын жагымдуу болуп баратат. Себеби, акылдуу үй ыңгайлуулукту, коопсуздукту жана энергиянын натыйжалуулугун сунуштайт, аларды аралыктан смартфон же жакындан үн буйруктары аркылуу башкара турган бирдиктүү системага бириктирет. Бирок, Кыргызстан сыяктуу аймактарда мындай системаларды ишке ашырууда айрым өзгөчө кыйынчылыктарга дуушар болушу мүмкүн.

Дагы бир белгилей кетүүчү жагдай, өлкөдө энергияны үнөмдөөчү имараттарды долбоорлоодо ар кайсы аймактардын өзгөчө климаттык шарттарын эске алуу зарыл болот. Маселен, өлкөнүн Ош жана Баткен сыяктуу түштүк аймактары жайдын жогорку температурасы менен мүнөздөлөт, бул үчүн эффективдүү кондиционердик система талап кылынат. Ошол эле учурда кышында ушул эле аймактарда төмөнкү температуралар кездешет, бул болсо жылуулукту кармап туруу үчүн имараттарды сапаттуу жылуулоону талап кылат.

Нарын жана Чүй облустары сыяктуу түндүк аймактарга кышы суук жана жайы ысык континенттик климат мүнөздүү. Ошондой эле бул жерлерде кышында эффективдүү жылытуу системасын, жайында желдетүү системасын камсыз кылуу өтө маанилүү жана дагы имараттарды жылуулоо кыш мезгилинде жылуулуктун жоготууларын азайтуу үчүн негизги ролду ойнойт.

Мындан башка энергияны үнөмдөөчү имараттарды долбоорлоодо сунушталган чечимдердин экономикалык натыйжалуулугун баалоо да жогорку маниге ээ. Бул аракет имаратты курууга, эксплуатациялоого жана анын жашоо цикли боюнча тейлөөгө кеткен чыгымдарды эсептөөнү камтыйт. Бул жерде энергияны үнөмдөөчү технологияларга жана материалдарга инвестициялар энергиянын жана техникалык тейлөөнүн кыскартылган чыгымдарын эске алуу менен узак мөөнөттүү экономикалык кайтарымдуулукка негиз-

делүүсү тийиш экендигин эске алуу зарыл.

Ошондой эле, Кыргызстанда жогорку технологиялык курулуш материалдарынын жана технологияларынын жеткиликтүүлүгүнүн чектелгендиги энергияны үнөмдөөчү чечимдерди кабыл алууга тоскоол болууда. Себеби, салттуу материалдарга салыштырмалуу бул ресурстардын экономикалык натыйжалуулугу көбүнчө иштеп чыгуучулар жана инвесторлор үчүн көйгөй болуп саналат.

Кыргызстандын шартында, акылдуу үй технологиясын колдонуу, өзгөчө каржылык ресурстары чектелген үй-бүлөлөр үчүн кымбат болушу мүмкүн. Мындан тышкары, энергияны үнөмдөөчү имараттар LEED же BREEAM сыяктуу эл аралык сертификаттарга ээ болушу керек, бул стандарттар алардын баалуулугун жана инвесторлор үчүн жагымдуулугун жогорулатат.

Кошумчалай кетсек, акылдуу технологияларды жергиликтүү шарттарга жана муктаждыктарга ылайыкташтыруу да кыйынга турушу мүмкүн. Мисалы, Кыргызстанда коопсуздук же энергияны башкаруу боюнча спецификалык талаптар болушу мүмкүн, алар дайыма эле акылдуу үйдүн стандарттык чечимдеринде эске алынбайт. Бул жерде негизги нерсе - ар бир үй ээсинин жеке муктаждыктарына ылайыкташтырылышы мүмкүн болгон системаларды иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Дагы бир белгилөөчү жагдай, заманбап технологиялардын ишке ашыруунун шарттары бул багыттагы негизги көйгөйлөрдүн бири болуп эсептелет. Себеби өлкөнүн кээ бир аймактарында туруктуу электр тармактары же жогорку ылдамдыктагы интернетке кирүү мүмкүнчүлүгү жок шарттарда акылдуу үйдү орнотуу жана колдонуу көйгөйлүү болуп калышы мүмкүн.

Бул маселени чечүү жергиликтүү шарттарга ылайыкташтырылган атайын технологиялык чечимдерди иштеп чыгуу, ошондой эле байланыш жана энергия менен камсыздоо инфраструктурасын өнүктүрүү аркылуу болушу керек.

Өлкөдө архитекторлордун, инженерлердин жана курулуш адистеринин энергияны үнөмдөөчү имараттарды

долбоорлоо стратегиялары боюнча чектелген маалымдуулугу жана тажрыйбасынын аздыгы да бул багыттын кеңири жайылышына тоскоол болушу мүмкүн. Себеби бизде тийешелүү маалыматтарга ээ болбой туруп, туруктуу практикаларды кабыл алуу чектелүү бойдон калууда.

Мындай учурларда энергияны үнөмдөөчү курулуш долбоорлорун колдонуучулардын кеңири чөйрөсү үчүн алдыңкы технологияларды жеткиликтүү кылууга ийкемдүү каржылоо программаларын же субсидияларды иштеп чыгуу да маанилүү.

Акылдуу үйлөр Кыргызстандын аймактарынын жашоочулары үчүн олуттуу жеңилдиктерди бере аларын баса белгилеп кетүү зарыл. Анткени муну менен алар жогоруда белгилегендей жашоонун комфортунун жана коопсуздугунун деңгээлин жогорулата алат, энергия керектөөнү жана коммуналдык чыгымдарды азайтат. Мындан тышкары, акылдуу технологияларды киргизүү жалпы өлкөдө маалыматтык технологиялар жана электроника тармагын өнүктүрүүгө түрткү бере алат.

Имараттардын энергетикалык эффективдүүлүгүнө жетишүүдөгү дагы бир көйгөй - учурдагы кээ бир курулуш нормалары жана эрежелери заманбап талаптарга жооп бербегендиги. Кыргызстандагы мындай ченемдер энергияны үнөмдөө боюнча талаптарга ылайыктуу жооп бербеш мүмкүн. Ошондуктан, бизде туруктуу долбоорлоо принциптерине жана энергияны үнөмдөө чараларына артыкчылык берген жаңыланган курулуш нормаларына муктаждык бар.

Кыргызстандын аймактарында акылдуу үйлөрдү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн техникалык гана эмес, социалдык жана экономикалык жактарга да көңүл буруу зарыл. Бул акылдуу технологияларды ишке ашыруу боюнча комплекстүү жана жергиликтүү шарттарга ылайыкталган стратегияларды иштеп чыгуу үчүн мамлекеттик органдардын, жеке компаниялардын жана коомдук уюмдардын тыгыз кызматташуусун талап кылат. Тактап айтканда, акылдуу үйлөр Кыргызстандын жашоочуларынын күнүмдүк жашоосунун ажырагыс бөлүгү болуп, алардын жашоо сапатын жакшыртып, бүтүндөй өлкөнүн өнүгүшүнө салым кошо алат.

Жергиликтүү климатка ылайыктуу долбоорлоо ыкмасынын зарылдыгы Кыргызстандагы энергияны үнөмдөөчү имараттар үчүн абдан маанилүү. Пассивдүү күн дизайны, табигый желдетүү жана жылуулук динамикасын колдонуу сыяктуу стратегияларды кабыл алуу энергияны керектөөнү мини-

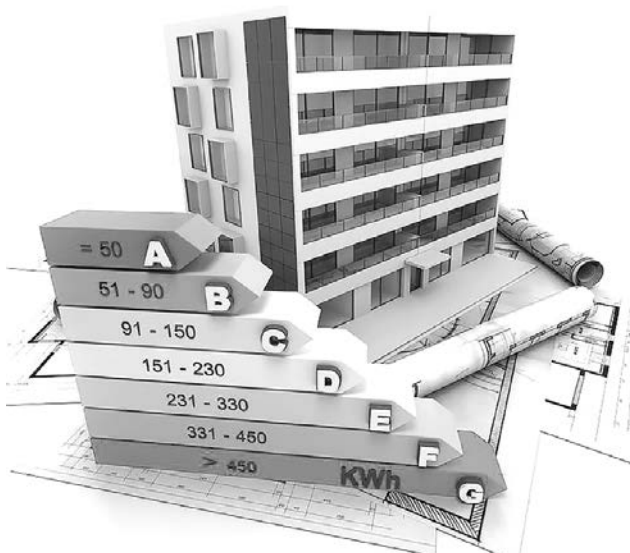
малдаштыруу менен бирге үй ичиндеги ыңгайлуулукту оптималдаштырууга жардам берет.

Энергияны үнөмдөөчү имараттарды долбоорлоо маселелерин ийгиликтүү чечүү үчүн комплекстүү мамилени колдонуу зарыл. Бул жылуулоо, желдетүү, жарыктандыруу жана энергияны үнөмдөө системалары тармагында алдыңкы технологияларды колдонууну, ошондой эле конкреттүү климаттык шарттарда алардын натыйжалуулугун баалоону камтыйт. Долбоордук чечимдерди тууралоо жана энергияны үнөмдөө боюнча иш-чараларды оптималдаштыруу үчүн имараттарды эксплуатацияга киргизгенден кийин алардын энергияны керектөөсүнө системалуу түрдө мониторинг жүргүзүү да маанилүү.

Долбоорлоо процессин жөнгө салууда имараттардын энергияны үнөмдөө жана экологиялык туруктуулугу жаатындагы Кыргыз Республикасынын мыйзамдык базасы маанилүү роль ойнойт. Бул мыйзамдар энергияны натыйжалуулуктун стандарттарын, энергиянын альтернативдүү булактарын пайдаланууга талаптарды, ошондой эле энергияны үнөмдөөчү долбоорлорго инвестицияны стимулдаштыруу механизмдерин аныкташат. Иштеп чыгуучулар долбоорлору мыйзамдуу талаптарга жооп бериши үчүн бул эрежелерди так сакташы керек.

Акырында белгилөөчү нерсе бул Кыргыз Республикасында энергияны үнөмдөөчү имараттарды долбоорлоо климаттык өзгөчөлүктөрдү, экономикалык эффективдүүлүктү жана мыйзамдык базаны эске алууну талап кылган татаал жана көп кырдуу процесс. Долбоорлоо ыкмаларын туура тандоо жана нормативдик талаптарды так сактоо имараттардын энергияны керектөөсүн кыскартуу менен гана чектелбестен, экологиялык туруктуулукка жана республиканын экономикалык өнүгүүсүнө да өбөлгө түзө алат.

Ошентип, Кыргызстандын аймактарынын климаттык шарттарын эске алуу менен энергияны үнөмдөөчү имараттарды долбоорлоо зарыл жана экономикалык жактан максатка ылайыктуу ыкма болуп саналаарын эске алып, өлкөдө энергияны үнөмдөөчү имараттарды долбоорлоонун экономикалык максатка ылайыктуулугу талашсыз экенин белгилей кетүү керек. Жылуулук изоляциясына жана энергияны үнөмдөөчү жылытуу жана кондициялоо тутумдарына жумшалган инвестициялар имараттын иштөө мезгилинде энергиянын чыгымдарын азайтуу менен өзүн актайт. Бул турак жайдын ыңгайлуулугун гана жакшыртпастан, эксплуатациялык чыгымдарды азайтат, мындай имараттардын инвесторлор үчүн да, акыркы керектөөчүлөр үчүн дагы жагымдуу болуп калышын камсыз кылат.

Чыңгыз Айтматовдун доору

11

Меңдибек АСЫЛБЕКОВ

Достук мамиленин күчү

1995-жылдын август айы. Айкөл Манастын дүйнөлүк мааракесин майрамдоо алдында турганбыз. Чыңгыз ага менен (Чыңгыз Айтматов ал кезде Кыргыз Республикасынын Бельгиядагы ыйгарым укуктуу элчиси, ошону менен катар КРдин Жогорку Кеңешинин депутаты эле) Жогорку Кеңештеги иш кабинетинде маек куруп олтурганбыз. Бир маалда телефон шыңгырап калды.

– Оо, Федерико, саламат, иштериң жакшыбы? деп акыбылды айтып сүйлөшүп жатты. Ал киши анда ЮНЕСКОнун генералдык директору эле. Тилмеч которуп турду.

Сүйлөшүп бүткөндөн кийин Чыкем:

– Федерико Майор жөнүндө гезитинде материал барбы? – деп сурап калды.

Ал «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына арналып чыгарылып жаткан сан болчу.

– Жок эле, – деп жооп бердим.

– Анда кетирип кой. Турмушта достук мамиле көп нерсени чечет. ЮНЕСКОнун генералдык директору Федерико Майор түздөн түз колдоп бербегенде минтип Манастын дүйнөлүк мааракесин өткөрүп тура албайт болчубуз, – деди. Анан бул маселе жөнүндө гезитке жазбай эле кой, ушул жерде эле калсын деп Федерико менен достугу жөнүндө өзү да маашыр болуп олтуруп кызыктуу аңгеме куруп бергени эсимде.

Ошол мааракелик санга Чыкебиздин өтүнүчү боюнча Федерико Майор жөнүндө материалды шашылыш даярдап гезитке чыгарганбыз. Чыңгыз Төрөкулович достук мамилени абдан бийик коюп анын кадырын билген, адамдын ким экенин, жан оту менен берилген жан жигерин тереңден сезген, эмгегин калыс баалай билген гений тура деген ой жанып турду.

Манас дүйнөсүн чагылтып турдум

1993-жылдан баштап 1995-жылдын август айында Манас мааракеси өткөнчө күч –кубатымдын, дараметимдин жетишинче «Манас дүйнөсү» гезитин чыгарып турдум. Мамлекет тарабынан каржылоо болгон жок. Бийлик төбөлдөрүнө элп-желеп болуп кат жазып кайрылганымдан деле майнап чыкпады. Ушундай экен. Жардам сурап деле

эки жакка көп кайрыла бергеним жок. Банктагы атайын эсепке бир адам ырымы кылып 7 сом которгону эсимде калыптыр. Асыресе, атын атаса куту сүйүнөт дегендей гезит дарегине бир аз тыйынтыпыр которуп берип, азын-оолак жардам көрсөткөндөр болду.

Манас мааракеси өткөндөн кийин гезитти чыгарууну уланта аламбы, каражаттан каржалып турам, кандай кылам деген ойдо Чыңгыз аганын (Айтматов) кеп-кеңешин угайын деп кайрылдым.

– Манас мааракеси өткөнчө Манас гезитин чыгарып турдуң. Ушунун өзү азаматтык болду айланайын, өркөнүн өссүн! Оор жүктү көтөрүү да, тартып кетүү да сага оңойго турган жок. Каржалдың, кыйналдың, арып-азып да кеттиң көрүп турам, айланайын. Эми бир аз тыныгып эс ал. Шарты келишип каражат табылып калса чыгар, буйруганы болуп калар. Болбосо өзүңдү кыйнаба. Эң башкы парзыңды аткардың. Маараке мезгилин, ага даярдыктын жүрүшүн, дүйнөлүк маданий окуянын кандай өткөнүн, Манас дүйнөсүн жакшы чагылтып турдуң. Мунуңа ырахмат иним, деди Чыңгыз ага бешенмеден сылап эркелетип. Өзүмчө кудуңдап сүйүнүп калдым. Муну Чыкем да байкады. Азаматтык иш кылдың деп койду маанайы жаркый баркылдап. Азыр ойлосо менин уркүмдү көтөрүп, көңүлүмдү өстүргүсү келген экен. Өмүрдүн бактылуу сааттары эстен чыкпай калат экен.

Турмуш ушундай экен

Аттуу-баштуу бир байке бар эле. Жакшы иш баштапсың, «Манас» гезитин чыгарып турганыңдын өзү жакшы деп кубаттап койгон. Ошол айтканына эле жерге-сууга батпай сүйүнүп калгам. Ал мен сыйлап урматтаган жакшы адам. Кээде сырдашып калчубуз. Азыр ойлосо анын да жаш кези экен. Акчалай болбосо да материалдык жардам кылганын кантип унутам. Ал да гезитке өзүнчө колдоо болгон. Мамилебиз жакшы эле.

Маараке өткөндөн кийин ошол байкеге барып оюмду ачык айттым.

– Манасы бар элде Манас аттуу гезит чыгып турса жакшы болот эле, сизге илгери үмүт менен келдим, – деп айтаарын акырын айтып алып негедир жаман шооратты сезип тартына түштүм.

Ал мени бир жаман түр менен карап туруптур. Сөз уга электе эле шаабайым сууп, муздай түштүм. Ал бир нерсеге кыжалат болуп турса керек. Барбай койсом, кирбей койсом болмок экен. Анын үнүнөн кекеткендей, кекерлегендей жагымсыз нерсени сезип жандүйнөм үрпөйдү.

– Сага жардам бермек турсун өзүм да каражаттан кыйналып турам, акыбалым начар, – деп кескин жооп берди.

Кетенчиктей бердим. Ишенип бардым эле, көңүлүм чөгө түштү. Каап, кайдан да айттым эле деп өкүнүп калдым.

Кызыл май болуп, ачка-тогума, каржалганымга карабай жан отумду үрөп жылаңач баатыр болуп гезит чыгарып жүрөм. Мындай жерде карааны эле көрүнгөнү менен тили буудай кууруп саймеди-реп өзүнүн соодасын жүргүзгөн пенделер да болот экен. Ошерде гезиттин атын жамынып, табына колун жылытып керт башынын кызыкчылыгын ала чаап жүргөн инилердин бири имараттын редакцияга караштуу бөлүгүн баскан изин жашырып амалкөйлүк менен өзүнө каттатып алгандан кийин мени ал жерден чык деп кысмактап куудалап аргамды кетирип турган кез эле. Калысын айтсам, бирдекеси өтүп кеткенсип күпүлдөп, тап берип аяр түрү жок. Ага теңелбейин, кудай бардыр деп четтей бердим. Мындай иште чыр-чатак жарашпас, сабыр кылдым.

Юбилей жаңы эле өткөн. Баш паана кылар квартира издеп жүргөн чагым. Ошол азап эсиме түшүп кетип бир айласы болуп калар бекен деп арга издеп боз ала болуп турсам да жакшылыктан үмүт үзбөй кайра өтүнүч айтып турганымды карабайсыңбы.

– Акыбалымды айтып, квартира жагынан жардам берсеңиз жакшы болор эле, – деп жатпаймбы курган жаным.

Жашап турган үйдөн сүрүлүп, квартира таппай кыйналып тургам.

– Эми алардын кимисине

сенин квартирага муктаж экениңди айтып, кимдин эшигин каккылап жүрмөк элем, – деди.

Үн дебедим. Акыбалың кыйын болсо да сабыр кыл деп турду ички туйгум. Буйруганын көрөрмүн. Турмуш ушундай экен. Адам баласын жыл өткөн сайын дааналап терең түшүнө берет экенсиң. Турак жайдын азабын тартып жүргөндүгүм айтылып тийиштүү уюмдардан, мекемелерден жогорку инстанцияларга бир нече ирет кат жолдолгон менен борбор калаада квартиралар курулбай турат деген бир өңчөй жооптор келип, катары менен көптөгөн өтүнүчтөр айтылган менен бул маселе чечилбей калган. Андан бери 21 жыл өттү.

Азыркы кезде бала-чакам менен квартирада жашап турам, шүгүрчүлүк келтирип чыгармачылыгымды улантып жүрөм. Турмуш жагдайымды, өтүнүчүмдү айтып эл аралык «Саякбай» фондунун директору Самат Исаковго бир курдай кат жолдогонум бар.

Жакшы сөз жарым ырыс

Ошо кезде Казакстандын Кыргызстандагы ыйгарым укуктуу элчиси Мухтар Шахановго барып жолугуп турар элем. Ал киши жакшы кабыл алчу. Акындык касиети да жан дүйнөсү тунук, мээримдүү, боорукер, шаркырап аккан өзөндөй таза, оюндагысын түз айтып турган адам эле. Бир курдай жаңы жазып жатам деп «Цивилизациянын жаңылышты-

гы» деген ыр менен жазылган романынан үзүндү окуп берген. Кийин ошол чыгармасына кол тамгасын коюп бергендеги сүйүнүчүм али да эсте.

Бир жолу Мукем (Шаханов) минтип айтып калды.

– Сени ажоңо ээрчитип киришим керек экен. Атын атаса куту сүйүнөт. «Манас» эпосунун 1000 жылдык дүйнөлүк мааракесине арнап «Манас дүйнөсү» гезитин чыгарып туруп азаматтык иш кылдың. Экөөбүз чогуу баралы, өзүң кантип айтмак элең, мээнетти аябай тарттың, каржалып да бүттүң, көрүп турам, колунда болсо эч нерсе дебес элем, сага эмне керек сааты келгенде айтамын, антпесек эмгегин бааланбай кала берет, тартынба, деди.

Эми ойлосо катаал турмуш ыдыгын башынан өткөргөн, көптү көргөн, жакшылыгын аянбай жаркылдап, адамдарга күндөй мээримин тийип турган кеменгер, пайгамбардай жан экен.

Убакты сааты чыкпады. Тез-тез барып турушум керек эле. Тартындым. Кемчилик менден кетти. Ошентсе да Мухтар аганын мага көңүл буруп жардам көрсөтсөм деген ниетин эстегенде ыраазы болуп кубанып калам.

Кийин турмуштун азабын артып, жашайалметтиктин ыдыгын көтөрүп, тагдырдын кермек даамын татып квартира издеп көчүп-конуп жүргөн кыйын кезеңде аргасыздан бийликтин жогорку инстанцияларына жагдайымды айтып жардам сурап кайрылганым менен эч майнап чыккан жок. Мени сүрөмөлөгөн да, колдогон да киши болбоду.

Эсте калган камкордук

...Манас мааракеси өткөн жылдын күзү. Иш бөлмөсүнө барып Чыңгыз Айтматовго учурашып калдым. Чыкем анда Кыргызстандын Жогорку Кеңешинин депутаты, Кыргызстандын Бельгиядагы ыйгарым укуктуу элчиси эле.

– Акыбалың кандай, – деди.

– Мурдагыдай эле, – деп жооп бердим.

– Сага бир жакшы жаңылык бар, деди Чыкем. Ян Фишерге жолугуп сүйлөштүм. (Анда ал республиканын өзгөчө кырдаалдар министри эле.) 50 миң сом бөлдүрүп бермек болду деп сүйүнтүп койду. Жок дегенде Кара-Буурадагы үйүңдү оңдотуп ал. Тез эле жардамчысын чакырып, тийиштүү каттарды жөнөткүлө деп тапшырма берди.

Чыңгыз Айтматовдун атынан республиканын өзгөчө кырдаалдар министрине кат жолдоду. Өзгөчө кырдаалдар министрлигинен анын Талас областындагы бөлүмүнө керектүү кат жиберилди.

Кайсы күнү жакшы жаңылык угуп калам деп күтүп жүрөм.

(Уландысы 13-бетте)

Улуу калемгер жөнүндө

ГАЗЕТАГА ЖАЗЫЛУУ: ИНДЕКС 68484

ЖАРЫМ ЖЫЛДЫККА БАА 779 СОМ 34 ТЫЙЫН

№9
(307)

20
09
2024

kyrgyztili@mail.ru

Салижан ЖИГИТОВ

30-ЖЫЛДАРДАГЫ
ПОЭТИКАЛЫК КОТОРМОЛОР

(Уландысы. Башы 4-бетте)

Тек карандай акындык ынтызар-лыктан биздин калемгерлер орус классиктеринин ичинен М.Ю.Лермонтовдун (1814-1841) чыгармачылыгынан которууга көбүрөөк кайрылган. Маселен, А.Осмонов улуу орус акынынын «Жалгыздык» («Одиночество»), «Туткун» («Узник»), «Жел кеме» («Парус»), «Кош бол, кайран Россия» («Прощай, немытая Россия»), «Арча» («На севере диком стоит одиноко»), «Сур булут» («Тучи») деген ырларын которуп, өзүнүн «Чолпонстан» (1937) жыйнагына жана өзү кошо кураштырышкан «ХХ кылымдын адабият хрестоматиясына» (1939) киргизген, газета-журналдарга жарыялаган. А.Токомбаев Лермонтовдун «Периште» («Ангел»), «К...» («К...»), «Мунарык жамынып» («Из Гёте») дегендерин, Ж.Бөкөнбаев улуу орус лиригинин «Эмнеликтен» («Отчего») дегендерин индивидуалдуу жыйнактарына киргизген. «САЖИ» журналынын 1940-жылкы сандарында Лермонтовдун «Тамара», «Туткун аттуу ырлары Ж.Ашубаевдин, «Жалбырак» («Листок») дегени К.Эсенкожоевдин, дагы бир аты жок ыры К.А.каевдин, «Качкын» поэмасы А.Эсмырзаевдин котормосунда жарыяланган. Акыркы аталган поэма А.Осмонов тарабынан да которулган.

Юбилейи өтпөгөн орус классиктеринин ичинен И.А.Крыловдун тамсилдери бир далай көп которулуп, адабият хрестоматияларынан орун алганы жогоруда билинди. Улуу тамсилчинин 22 тамсилин А.Осмонов кыргызчалап, өзүнүн «Чолпонстан» (1937) жыйнагынын арасына кошкон, өзүнчө китеп (1937) кылып да чыгарган. У.Абдыкаимовдун «Адабият хрестоматиясынын» 1937-жылкы басылышында И.А.Крыловдун «Күзгү менен маймылынын» А.Осмоновдукунан бөлөк котормосу бар. Тилекке каршы, анын ким тарабынан которулганы атайын көрсөтүлгөн эмес. И.А.Крыловдун бирин-экин тамсилин А.Токомбаев менен Ж.Бөкөнбаев которгон.

Юбилейлик муктаждыктан тышкары которулгандардын бири – улуу казак акыны Абай. Анын «Жигиттин кызга айтканы», «Кыздын жигитке айтканы», «1990-жылкы ырлары» («Сегиз аяк» ушундай аталган) «Кыргыз совет адабияты журналынын 1935-жылкы № 1-4 сандарында басылган. Булар М.Элебаев тарабынан кыргыздаланган.

А.Осмонов «Жылдыздуу жаштык» (1937) жана «Чолпонстан» (1937) жыйнактарына жогоруда аталган ырлардан жана тамсилдерден тышкары анча аты белгисиз испан акыны Я.Фарбендин, орус акындары Лебедев-Кумач менен Д.Бедныйдын бирден ырын, ингуш акыны Х.М.Муталиевдин, дунган акыны Я.Шивазанын бир нече ырын киргизген.

А.Токомбаев «Иргелген ырлар жана поэмадан үзүндү» (1935) деген жыйнагына А.С.Пушкиндин «Туткун», Г.Гейненин «Акын Фирдоуси» деген ырларын, «Тууган эл» жыйнагына жогорку эки ырдан тышкары А.С.Пушкиндин «Мен эскермемди жараттым», «Дон», «Өтүнчү», «И.Ушаковага», «Кара шалы», «Кышкы жол», «Казак» аттуу ырларын, И.А.Крыловдун «Булбул менен күкүгүн», Т.Низаминин «Перизат» деген, М.Ю.Лермонтовдун «Туткун», немец акыны Шиллердин «Мээлей» деген ырларын кошкон.

Ж.Турусбеков «Жусуптун ырлары» (1932 жыйнагына орус акындары А.Жаровдун «Кечинде», А.Безымянскийдин «Партбилет № 224332», ошол

учурда Кыргызстанда жашаган орус акыны Семен Дунаевдин «Мылтык үнү» ырларын киргизген.

Ж.Бөкөнбаев «Алтын кыз (1938) жыйнагына И.А.Крыловдун «Арстан менен түлкү», «Эшек менен булбул», «Карга» тамсилдерин, казакчадан (Абайдын таржымаларынан), М.Ю.Лермонтовдун «Эмнеликтен?», «Күн» деген ырларын, ошондой эле Абайдын «Искедер аңгемеси» поэмасын, «Желсиз түндө жарык ай», «Жигиттин кызга айтканы», «Кыздын жигитке айтканы», «Өлөң» («Сөз падышасы»), «Мен жазбаймын ырымды эрмек үчүн», «Хан менен кыз», «Сулуу кыз», «Кыздын көркү», «Үн менен күү» аттуу ырларын кыргызчалап киргизген.

Т.Үмөталиев «Ырлар жыйнагы» китебине кайсы элдин өкүлү экени белгиленбеген акын Шенгерейдин «Эдиссон» деген ырын, «Суу боюнда» (1938) аттуу тандалмаларына армян акыны Зарьяндын «Коштошуу», кытай акыны Сяонун «Тымтырс», дунган акыны Я.Шивазанын «Солгон гүл» ырларын кошкон.

С.Сасыкбаев «Ырлар жыйнагына» (1938 совет орус акыны М.Голодныйн «Испан жумушчусунун ыры», А.С.Пушкиндин «Дон», «Бакчы сарай короосундагы фонтанга», «Сулуу күзгү алдында» деген ырларын кошкон.

Өйдөкү саналып өткөн поэзиялык котормолордун маанилик жөн-жайы, көркөмдүк сапаты албетте, бир кылка эмес. Алардын ичинде өтө эле жармачтары, ырдык касиеттен жедеп тонолгондор өтө көп. Айрыкча К.Маликов, Т.Сыдыкбеков, С.Сасыкбаев, А.Осмонов, М.Кырбашев, К.Эсенкожоев, К.Акаевдер тарабынан кыргыздаланган ырлар менен поэмалар кээде эби-сындан айрылган сөзмө-сөз которулма деңгээлине араң көтөрүлсө, кээде оригиналдын мазмунуна анча жанашпаган ортосаар чыгармаларга айланган. Бирок өз поэзиялык туундуларын ошо кезде дурустап жазгандардын котормолорун деле мазмун-форма жагынан оригиналга тете келет деп айтыш кыйын. Биздин акындар түп нусканын ритмикасын, уйкаш өзгөчөлүгүн сактаганга көп учурда далалат кылбай, негизинен ырда айтылган поэзиялык маалыматтарды кыргыздын салттуу ыры менен кыскартып, же узартып берүүгө гана аракет кылышкан. Мисалга Н.А.Некрасовдун «Перед дождем» деген ырынын кантип таржымаланганын карап көрсөк болот. Мына, оригиналы:

*Заунывный ветер гонит
Стаю туч на край небес.
Ель надломленная стонет,
Глухо шепчет тёмный лес.*

*На ручей, рябой и пёстрой,
За листком летит листок
И струей сухой и острой
Набегаёт холодок.*

*Полумрак на всё ложится,
Налетев со все сторон,
С криком в воздухе кружится
Стая галок и ворон.*

*Над проезжей таратойкой
Спущен верх, перед закрыт;
И «пошёл!», привстав с нагайкой,
Ямщику деньщик кричит...*

Мунун, сыягы, Ж.Бөкөнбаевдин калеминен чыккан кыргызчасы төмөнкүдөй:

*Долу добул долуланып согулат,
Асман каптап, кара булут чогулат.*

*Сөйкөнүшүп шыбыр айткан жан-чылап,
Калың токой акырын гана кобурап,
Бирден-бирге учуп түшүп жалбырак,
Чыкылдаган суук ойноп, чамынат.
Топтоп учуп ар тараптан каргалар
Каркылдашып, аваларды айланат.
Кош дөңгөлөк арабада келаткан,
«Бастыр, чап», - деп арабакечке кыйкырат.*

Көрүнүп турбайбы, орусча текст 16 ыр саптан, ал эми анын кыргызчасы 10 ыр саптан куралган. Оригиналдагы ыр саптары 7-8 муундан туруп, кайчы (абаб) уйкаштуу төрт саптык строфага бириксе, кыргызчасы 11-12 муундан туруп, ааба түрүндө уйкашкан туташ 10 сап строфага бириккен, эң акыркы саптардагы уйкаштар (чамынат – айланат – кыйкырат) уйкаш деле болбой калган. Ырас, котормодо оригиналдагы маанилик элементтер, айрым көркөм деталдар сакталган. Бирок котормодо түп нускада бар жамгыр жаар алдында табияттын кубулганы, бу кубулуштар конкреттүү чөйрөдө (Россияда), белгилүү бир жыл мезгилинде (кеч күздө) өтүп жатканы берилбей калган. Экинчи жактан, деньщиктин (бай төрөнүн менчик кызматкеринин же малайынын) киречи арабакечке (ямщикке) камчы көтөрүп, «кеттик!» деп кыйкырганы жөн эле «кош дөңгөлөк арабада келаткан» неме «арабакечке кыйкырат» деп берилген. Айтор, «Жамгыр алдынданын» котормосу Н.А.Некрасовдун ырынын темасына карата ыр менен менен эркин жазылган изложение сыягында гана чыккан.

Кайсы бир поэзиялык чыгарманын жалпы маанисине, андан алган үстүрт таасирге гана таянып, оригиналдын мазмунуна кыйыр тиешеси бар ыр саптарын жаратуу 30-жылдардагы котормо өнөрү үчүн өтө мүнөздүү. Буга мисал катары Ф.Тютчевдин «Жазгы суулар» аттуу ырынын кыргызчасын келтирели. (Бул, болжолу, М.Абдыкеримовдун калеминен чыккан өңдөнөт):

*Талаада кар жатса да,
Жаз болду, суулар токтобойт.
Уйкусун ачып жээктин
Жулунат, турбайт, шоктононт.*

*Тынчы жок ойноп, кутуруп,
Шоокум менен үн берет:
«Менмин жаздын жарчысы,
Мына, кара, жаз келет!»*

*Майдын жылуу күндөрү,
Кызыл-тазыл гүлдөрү,
Жаз келет, кара, жаз келет
Чертилип сонун күүлөрү.*

Бул ыр жолдорун окуганда кандайдыр бир жаңы үйрөнчүк акындын тырмак алды чыгармасы менен таанышкандай таасир калат. Ырда куюлушуп кыналган, мукамдуу жаңырык чыгарып турган, орошон көркөм элестерге же ойлогорго ширелген сөз айкалыштары, өз ордуна табигый да турган, күтүүсүз да чыга калган, эс-акылга желимдей жабышкан уйкаштар жок. Котормонун мазмун-көркөмдүк жактан жупунулугу түп нускага («Весенний воды») салыштыра келгенде ого бетер таасын көрүнөт:

*Еще в полях белеет снег,
А воды уж весной шумят –
Бегут и будят сонный берег,
Бегут и блещут и гласят...*

Они гласят во все концы

*«Весна идет, весна идет!
Мы молодой весны гонцы,
Она нас выслала вперед!»*

*Весна идет, весна идет!
И тихих, теплых майских дней
Румяный, светлый хоровод
Толпится весело за ней.*

Албетте, биздин көркөм котормо жагынан али тажрыйбасы жок акындардын өздөрү башка тилден (көбүнчө орусчадан) кыргызчалаган ырлардын оригиналга анча-мынча гана тиешеси бар бүдөмүк, көп жагынан жүдөө көчүрмөлөрүн жасай бергенинде таң кала турган эчтеме жок. Алардын көбү өздөрүнүн оригиналдуу чыгармаларын деле ошо кезде жарытып жаза алышкан эмес. Тек кыргызча ыр токуу өнөрүн салыштырмалуу жакшы өздөштүрүп алгандар гана кээде оригиналдын мазмун-формасын чыпчыргасын коротпой кыргызчага аңтара салышка жарабаса да, эне тилибизде күчтүү акындык эргүү менен жаралган төл поэтикалык туундулардай кабыл алынган котормолорду иштеп чыккан. Бул айтылганга бир-эки мисал келтирелик:

М.Ю.Лермонтовдун «Кинжал» деген күчтүү ыры мындайча башталат:

*Люблю тебя, булатный мой кинжал,
Товарищ светлый и холодный.
Задумчивый грузин на месье тебя
ковал,
На грозный бой точил черкес свободный.*

*Лилейная рука тебя мне поднесла
В знак памяти, в минуту расставанья,
И в первый раз не кровь вдоль по тебе
текла,
Но светлая слеза — жемчужина страданья.*

Бул саптар Ж.Бөкөнбаевдин котормосунда төмөнкүдөй чыккан:

*Сүйөм сени, жан жолдошум канжарым,
Сени мага белек кылган жалжалым.
Алыс сапар ажырашып кетерде
Назик колдон эстеликке алгамын.
Кантип эстен чыгарайын өмүрдө
Кайгы жашы бермет болуп тамганым.
Кан акпастан курч мизиңден жаш агып
Карап турдуң айрылуунун арманын.*

Байкалып турбайбы, биздин акын орусча тексттин негизги образдык идеясынан таасирленип, ошол идеянын мотивдери боюнча өз бетинче ыр саптарын кураштырган. Адекваттуу котормонун талаптары менен мамиле жасап салыштыра келгенде, албетте, алдагы кыргызча саптардын мазмундук элементтери толук бойдон оригиналга дал келбейт. Бирок мунун бир артыкчылыгы – кадыресе чыйрак токулган төл ырдай кабыл алынат, бир кыйла күчтүү таасир калтырат. Ж.Бөкөнбаевдин ушу «Канжарына» окшоп оригиналдын образдык маанисин болжолдуу гана туюндурган, бирок кыргыз тилиндеги төл поэзиялык чыгарма сыяктуу көрүнгөн, окуй келгенде эмоциялык жугуму айкын сезилген айрым бир котормолор А.Токомбаевдин, Ж.Турусбековдун, К.Баялиновдун таржымачылык практикасынан да жолугат.

(Уландысы кийинки санда)

Чыңгыз Айтматовдун доору

(Уландысы.
Башы 11-бетте)

Чамасы бир ай өткөндөн кийин ал жактан жер титирөө Таластын жогорку зонасында болгон, төмөн жагында жер титирөө болгон эмес деген жооп келиптир.

Бул жоопту Чыкеге көрсөткөндөн уялдык, намыстандык. Каттын маани-маңызына түшүнүшпөсө кантели. Эстүү адам кептин тереңин илгиртпей сезет, кайталантпайт, жакшылыкка жол ачат. Бул маселени кайра козгобой эле коелу деп тим болдук. Ал 50 миң сом эмне болгонун бир кудай өзү билет.

Катта «Манас» эпосунун 1000 миң жылдык дүйнөлүк мааракесине арнап «Манас дүйнөсү» гезитин чыгарып турган журналистти колдоо иретинде материалдык жардам көрсөтүп коюу өтүнүчү айтылган эле. Жер титирөө жөнүндө кеп болгон эмес. Манас мааракеси дүйнөлүк деңгээлде өтүп жатса башкасын айтып не кылабыз. Адамдар кээде биз ушундайбыз.

Эң жогорку сыйлык

Эл көп чогулган кысталыш, ыңгайсыз учурда жаныбызда турган бир аңгемечи жигит башка учур таппай калганысып «Чыке, бул жигитти билесизби?», - деп суроо салып калды.

Мен ыңгайсыздана түштүм, бул эмнеси, ушинтип да суроо береби улуу кишиге деп. Мен ким элем, көптөгөн кичине кишилердин биримин да. Же, Чыкеме суроо салган болуп мени шылдыңдап шакабалап жатканыбы деп бушайман болдум.

Үч жыл «жылаңач баатыр» болуп Манас гезитин чыгаргандан кийин илмийип арыктап азып-тозуп, кейпим келишип турса бул эмнеси деп тиги кишини жактыра бергеним жок.

Бир маалда Чыкем шадылуу чоң бакыбат күрөктөй алаканы менен мени далыман таптап: «Кантип тааныбайын, бул деген «Манас дүбүртү» аттуу гезитти дүйнөлүк маданий окуяга даярдык көрүү башталган кезден тартып Манас мааракеси өткөнчө кыйынчылыктарына чыдап чыгарып келген Миңдибай деген журналист, менин таластык иним болот деп койду.

Бул өзгөчө бир мээрими бар эркелеткендей жылуу мамиле эле. Мээримге толгон мындай жакшы сөздү арып-тозуп, кээде басмаканага түнөп калып гезит чыгарып жүргөн үч жылда, (дегиси эле өмүрүмдө) эч кимден уккан да, көргөн да эмесмин. Күткөн да эмесмин. Төбөм көккө жеткендей сүйүнүп калдым. Бул мага Чыкем берген эң жогорку сыйлык болду. Бозоргон өңүмө кызыл жүгүрүп, көңүлүм өсүп кубанып турдум. Ошол кезде кырктын кырында элем. Сүйүнүчүмө чек жок эле. (Азыр болсо балким мындай жылуу мамилеге жашып кетип көз жашымды токтото албай шолоктоп ыйлап турмакмын, бугумду чыгарып. Юбилейден кийинки жылдарда көптөгөн азап-тозокту башыман өткөрдүм. Кедейчиликтин кээрин тарттым. Өздөн жоо чыккандар болду. Ата-энемден айрылдым. Алар мугалим эле. Тун карындаштарымдын

экөө удаасы менен оорунун айынан элүүгө чыгып, чыга бербей дүйнө салып кетишти. Алар мага арка-тирек эле. Кийинки кезде бешенемден сылап эркелеткен пендени көрбөдүм.)

– Атын атаса куту сүйүнөт, - деди Чыкем сөзүн андан ары улантып. Миңдибай (ушинтип атачу мени, Манастын туулганын да, кийин Кыркчилтен деген укмуштай колдоочулары бар экенин көрдүм деп сүйүнчүлөп келген да Миңдибай деген киши болгон деп. Антип атаганы мага да жакчу. Китептерине да кол тамгасын Миңдибай деп баштап жакшы каалоо, тилектерин жазып берчү.) үч жыл боюу мааракелик «Манас дүбүртү» гезитин чыгарып келди. Бул өзү айтканга оңой болгону менен аткара келгенде далай машакаты бар, түмөн түйшүктүү иш болгонун сезип турамын. Бул өзү Миңдибайдын эрдикке тете азаматтыгы болду. Тагдырдын буйругу да бешенесине жазылып коюлган. Болбосо капчыгы калың, байлыгы ашып-ташыган, сүйлөй келсе тили менен буудай кууруп, оозу менен орок оргон не бир кыйын чыкма мантыккан бизнесменмин деген жигиттерибиз, не бир көй-кашка чыгармачыл инсандарыбыз бар эмеспи. Мааракелик «Манас» гезитин чыгаруу аларга буйрубаптыр. Көрдүңөрбү, жазмышка, буйрукка айла жок. Манас, Манас болуп турганда бул океандай рухтун бүткүл дүйнөлүк мааракесине арнап, атына атаса куту сүйүнөт дегендей «Манас дүйнөсү» гезитин чыгарып келген Миңдибайдын журналистикада гана эмес маданиятта өзгөчө орду бар чыгармачыл таланттуу инсан деп койдун, - Чыкем. Сен дагы Миңдибайдын жазгандарын окуй жүр. Манас мааракесине карата менден алган дил маегин окудун беле?, окуп кой, - деди. Алиги суроо салган жигит "сөзсүз Чыке" деп башын ийкегилеп жиберди.

Азыр ойлосо, окуяга өзгөчө маани баа берип, эмгегимди баалап, бир чети мага боору ачып, көңүлүмдү өстүрүп, жакшы сөзүм менен көтөрмөлөп койойун деп айткан изги тилеги экен даанышмандын.

Кийин дагы бир жолукканда Чыкем менен баарлашып олтуруп, Манасты терең үйрөнүүгө, аны кеңири насыяттоо иштерине, (адабиятта, театрда, кинодо, ж.б., манасчыларды колдоого, аларды каржылоого) чыгармачыл инсандарды колдоого абдан чоң маани берерин билдим.

Сенин ырың мени менен кошо Бельгияга барат

1998-жылдын күзүндө дүйнөлүк залкар жазуучу агабыз Чыңгыз Айтматовдун 70 жылдык мааракеси Абдылас Малдыбаев атындагы опера жана балет театрында чоң салтанат менен жогорку деңгээлде белгиленди. Ошол кездеги премьер-министр Амангелди Муралиев салтанатты алып барды. Чыңгыз аганын юбилейине арнап жазган ырымды тапшыра албай турдум, кандай айла кылсам деп. Бирөө жарым колдоп, сүрөмөлөп

койбосо чоң театрдын сахнасына чыгып ыр окуш кайдан.

Мааракелик салтанаттын экинчи бөлүгү Ала-Арчадагы мамлекеттик резиденцияда уланды. Улуттук оймо-чийме менен кооздотуп жасалгалап кызгылт кайыш папкага салган 15 куплет казалымды (ырымды) кантип тапшыруу айласын издеп турам. Облустардын губернаторлору жана башка аттуу-баштуу адамдар Чыңгыз агабызга ак калпак кийгизип, чепкен жаап, кезектешип жасалгасы келишип үртүктөлгөн таза кандуу, сындуу аргымактарды тартуулашты. Айрымдары койсоңорчу дегенине болбой 70ке чыккан жазуучу агабызды келишкен тулпарга мингизип, кайра түшүрүп жатышты. Юбиярды урматтоо, сыйлоо шааниси улуттук колоритти көтөрүп шаңдуу маанайда өттү. Эми ойлосо менин кез тура! Чыкемдин ден-соолугу чын, шайдоот жүргөн кези, баралына келип турган бакыбат учуру экен.

Бир убакта казганактаган эл сээлдеп, Чыңгыз агага жолугууга мүмкүнчүлүк болуп калды.

Чыкемди 70 жылдык мааракеси менен куттуктап, кайыш папкага салынган ырымды тапшырдым.

Чыкем ыраазы болуп, ырахматын айтты.

Анан негедир, "мен да сизге эл катары тулпар мингизсем жарашат эле, айла жок, колдон келгени" деген сөз оозума келе бергени... ошол бойдон айтылып кетти.

– Тулпарлар жетишет Миңдибай, деп Чыкем жаркылдап күлүп калды. Чын пейилинен ыраазы болуп жыргап күлдү.

– Мына бул кыркалекей тизилип турган күлүктөрдүн баары эле ушул жакта туугандарда, достордо калат. Мени минип кетет дейсиңби. Ал эми сенин менин юбилейме арнаган ырың мени менен кошо Бельгияга, Люксембургга кетет, - деп айтканы эсимде калыптыр.

...Кийин ойлосо менин көңүлүмдү улап көтөрмөлөгөнү экен. Тереңдеги маанисин бир топ убакыт өткөндөн кийин түшүнүп жүрбөймүнбү. Чыңгыз Төрөкуловичтин даанышмандыгын, айкөлдүгүн айта берсек сөз жетпес.

Даанышман адамдын касиетин көрдүңүзбү. Мен ал кишинин бирөөгө үнүн көтөрүп катуу айтканын, кагып-силккенин көргөн жокмун. Тереңдиги да, айбарланган айкөл дүйнөсү да өзү айта жүргөн океандай эле.

Дүйнөлүк адабияттын аалам эли таң калган залкары болуп туруп, бир менменсингенин, пенде катары бир адамга өөдөсүнгөнүн, омурунолоп орой мамиле кылганын көрбөдүм. Көлдөй мемиреп терең да, тынч да эле. Ойлосо дүйнөдөгү эң улуу адам экен! Улуу адамдын генийлиги анын жөнөкөйлүгүндө, эл менен эл болуп сиңишип турган жупунулугунда жана тереңдиги менен айкөлдүгүндө тура. Дүйнөлүк даанышмандын улуулугун, генийлигин, анын мухиттей чалкар касиетин жакындан сездим. 90 жылдык мааракениз куттуубаяндуу болсун, Чыке!

Элмира
АЖЫКАНОВА

Сөз дүйнө

Тебетей катын - Башында эркектин тебетейи болгону менен өзү аялынын үйдөгү майда-барат иштерине кийлигише берген, турмуш тиричиликтин майда баратына (тамак-ашка, идиш-аякка, кийим-кечеге ж.б.) аралаша берген эркекти кыргыздар тебетей катын деп коюшкан.

Кор жеме - Көр жеме деген сөз да эркекке карата айтылат. Аялын майда нерселер үчүн эле тилдеп, жемелеп, анын кылган иштерине нааразы болуп, наалый берген эркекти көр жеме деп коюшат. Мындай эркектер аялдын көңүлүн калтырып, маанайын түшүрөт.

Зайпана - Зайпана же сайпана деп да айтылат. Бул да айрым эркектерге карата айтылат. Зайып деген сөзгө байланыштуу. Зайыптай болуп, аялдын иштерине кийлигишет. Өзү да аялдын иштерин жасай берет. Ал тургай сайма сайган, тор токуган да эркектер бар эмеспи. Андайлар кызыл-тазыл түстөгү кийимдерди да кийип жүрүшөт. Мындай эркектерди кыргыздар илгери сайпана деп коюшкан.

Бөрү тоют болуу – чала тоюу. Жакшы тойбой калуу. Тамак толук жетпей калуу. Мындай абалды кыргыздар бөрү тоют болду деп коюшкан.

Тумшугун сындыруу - өтө муздак сууга бир аз ысык суу кошуп, алиги сууну бир аз сыныктырып коюу. Өтө муздактыгынан кайтаруу. Ошондой эле өтө катуу суук күн бир аз жылый түшкөндө да “Бүгүн күндүн тумшугу сынды” деп айтышат.

Кыскасы, тумшугун сындыруу – өтө муздак суунун бир аз билинер-билибес сыныгышы. Өтө муздак абанын бир аз жылый түшүшү.

Супсун – кирдин суусу. Бул сөз кийинчерээк аз колдонулуп барат. Көңүлүм муздады деген сөздү өтмө мааниде супсунум сууду деп да айтып жүрөбүз. Демек, кир жууган суусу муздап калды. Андай болсо кир жакшы чыкпайт. Ошондуктан кир жууп жаткан адамдын жууганга көңүлү келбей калат.

Ыскаат – өлгөн адамдын сөөк узатуу тажиясында анын кийимдерин жакындарына таберик, белек катары таратып бере турган кийимдери, буюмдары. Кээ бир байбичелер карыганда өздөрү эле өлүмтүгүмө, ыскатыма деп кездеме, жоолук сыяктуу буюмдарын чогултуп сактап жүрүшкөн.

Ит аяк кечирүү – көз тийбесин деген мурнку ишеним боюнча баланы ит аяктан аттаткан. Аны начар, бирөөнүн сугу түшөрлүк, көзгө урунарлык эчтемеси жок, ит аяктан аш ичкен неме деп көрсөтүүгө багытталган ырымдоо.

13

Кеп кенчи

ГАЗЕТАГА ЖАЗЫЛУУ: ИНДЕКС 68484
ЖАРЫМ ЖЫЛДЫККА БАА 779 СОМ 34 ТЫЙЫН

№9
(307)

20
09
2024

kyrgyztili@mail.ru

14

Бир собол

ГАЗЕТАГА ЖАЗЫЛУУ: ИНДЕКС 68484
ЖАРЫМ ЖЫЛДЫККА БАА 779 СОМ 34 ТЫЙЫН№99
(307)20
09
2024

kyrgyztili@mail.ru

23-СЕНТЯБРЬ – КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ КҮНҮ

Кандай баа бересиз?
Кантип өнүктүрөбүз?

– Тил – тээ алмустактан бери адамзаттын жашоо-тиричилигин, тарыхын тастыктаган эн тамгасы. Кыргыз тилинин мамлекеттик тил статусунун алышы – бул кыргыздардын эгемендүү өлкө экендигин айгинелеп турат. Президент, Өкмөт, Парламент, өлкө коомчулугу азыркы убакта мамлекеттик тил көйгөйлөрүн мыйзам негизинде чечип, активдүү иш-аракеттерди алып барышууда. Мамлекеттик тилди мындан ары өнүктүрүү үчүн маалыматтык, билим берүүчүлүк, кыргыз тилин эне тил катары окутууну эске алуу менен мамлекеттик тилдин окуу – усулдук негиздерин өркүндөтүп, жакшыртыбыз зарыл.

Эркин ТЕНТИШЕВ,
АЗМИнин негиздөөчүсү

– Тил менен маданиятты эгиз адамдай көрөм. Улуттук аң-сезимдин, улуттук маданияттын өнүгүшү да тилге байланыштуу. Кыргыз тилин, ааламга атыбызды тааныткан Манастын тилин өркүндөтүүдө, көөнөрбөс маданиятыбызды алга жылышына «Кыргыз тили» гезитин жаммаатынын эмгеги зор. Тил бул мамлекеттин эң маанилуу тармагы. Ошол кыргыз тил боюнча гезиттен көп нерсени үйрөнсө болот. «Канча тил билсең, ошончо дил билесиң» дегендей жаштар орус тили болобу же кытай, англис тилин билеби, билсин ага каршылык жок, бирок кыргызча так сүйлөп, Ата мекенин сүйгөн патриот болушу керек. Мына бул жагына үндөгөн Сиздердин гезитиңер. Силерге бекем ден соолук, чыгармачылык ийгиликти ар дайым каалайм!

Турсуналы МАМБЕТАИТОВ,
эмгек ардагери,
Нарын району

– Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасынын негизинде учурда мамлекеттик

тилди өркүндөтүү боюнча бир топ алгылыктуу иштер жүрүүдө. Улуттун эң башкы касиети болуп саналган тилди, миңдеген жылдардан бери карай түптөнүп, калыптанып келе жаткан кыргыз элинин маданиятын газет бетине чагылдырып элибизге жеткирүүдө, «Кыргыз тили» гезитинин аткарган иштери айтууга арзырлык. Саламаттыкты сактоо тармагында иштеримдин арбындыгына карабастан кечикисин сөзсүз турдө гезит окуйм. Эч бир саясатты аралаштырбай эне тилибизди кантип барктайбыз, маданиятыбызды канткенде көтөрөбүз деген көйгөйлөрдү көтөрүп жазгандарына өзгөчө баа берем. Гезитте эмгектенген журналисттерге чыгармачылык ийгилик каалап, газетанын нускасы мындан ары көбөйө берсин демекчимин.

Аида БАТЫРБЕКОВА
Бишкек шаарындагы №8
бейтепкананын дарыгери

– Жалпы элибизге аттын кашкасындай маалым болгон улуттук дөөлөттөрдүн туу чокусу – эне тили. Эне тили менен – улут, эне тили менен кыргыз. Кыргыз тилинин барктуулугун, улуулугун элге кеңири жайылтууда «Кыргыз тили» гезитинде иштеген журналисттердин эмгектери зор. Гезитте республикабызга белгилүү эл артистери, сүрөтчү, ырчылар, маданият кызматкерлеринен тартып биздин кичинекей уул-кыздарыбызга чейин жазылган кызыктуу, турдуу макалалар бар. Гезиттин жүзү жарык, элге жугумдуу, окумдуу боло берсин, мындан ары да калеминиздер курчуп, дагы далай ийгиликтерди жарата бериңиздер.

Жолдошбек САЗАНОВ,
Ысык-Ата райондук суу чарба
башкармалыгын начальниги

– Кыргыз тилин өркүндөтүү боюнча аракет болуп жатат. Бирок көпчүлүк жерде кыргыз тили колдонулбай керектүү деңгээлге жете элек. Көчөдөгү көрүнөк – жарнактарды карасаңыз сөзмө-сөз которуп, кыргыз тилинен сабатсыз экенибизди көрсөтүп жатабыз. Кыргызстанда жарым-жартылай башка тилдүү калктар жашап, кыргыз тили көп керек болбой калганы өкүндүрөт. Кыргыздарыбыз ой жүгүртүүнү кыргызча жүгүртпөйт. Агым ошо боюнча келатат. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча ага муктаждык керек. Кызматтан кызматка көтөрүүлүдө же болбосо көчөдөгү соодасатыкта, байланыш, транспорт жана башка тармакта кыргыз тилине муктаждык болмоюнча, башка улуттун өкүлдөрү кыргызча сүйлөп бере албайт.

Талгар КАЛАКЕЕВ, эмгек
ардагери, Иванова айылы

Мен көргөн залкарлар

Сүйүн КУРМАНОВА

Биздин "Король Лир"

*Биздин элде билинбей жашап,
өтөлгөлүү өмүр өтөп,
ошол жупунулуугу, табийгый
тазалыгы, таасын таланты
менен эстен кеткис болуп
калган асыл адамдар аз эмес.*

*Атаганат, андай адамдар
арабыздан бөлүнүп, мезгилдин
закымы менен алыстап
кеткенде жаркыраган
элестерин өчүрбөй, улам
кийинки муунга сыймыктанып
да, замандаш болгонуңа
мактангып да айта бергиң
келет. Ошондой мен көргөн
залкарлардын бири- Кыргыз эл
артисти Муканбет Токтобаев*

Муканбет байкенин машинаси менен Жамал Сейдакматова, Жаркын Балыкбаева баш болгон топ менен түштүккө баратабыз. Драматург Жеңишкүл Өзүбекованын “Карагызын” Ош менен Баткенде көрсөтмөкпүз. Баратканыбыз кайсы, машинабиз Сосновкага жетпей тыртылдай баштады.

Ой Жаркын, угубатасыңбы ия? - деди рульда отруган Муканбет байке, - арттан бирдеме тыртылдап атат.

-Ии, - деди Жаркын (Балыкбаева) эже камаарабай.

Кардыгып-сүрдүгүп эптеп Төө ашуудан аштык бирок, Ала-белдин дал чокусунда мотор өчүп калды. Күүгүм менен кошо кардуу-борошо күчөп, очурулган “Волганы” түртө албай калчылдайбыз. Айласы кетип калдастаган “айдоочубуз” сүйрөтүп кой деп улам

бир ма- шинеге кол көтөрөт. Ач бел, куу жондо кимдин эле токтогусу келсин, караңдаган бизди карап да койбой зуулдап өтүп атышат.

Бороон чачты-башты уйпалап, капчыгай үңүрөйт.

– Ушинтип дагы бир саат турсак өлүп калабыз го, ия, Муке, - деди Бүбүсара эже чыдамы кетип.

– Өлөбүз, - деди Муканбет байке капкара асманды алая тиктеп.

... Бир сааттан кийин, жолчулардын базасында отурганда, ысык чай колго тийип, сенеиип катып калган жаныбыз кыймылга келе баштаганда, желбегей жамынган Муканбет байке дегеле эчтеме болбогондой комузду чалып киргенде күлүп жибердим.

–Эмне болду? - дешти жанымыдагылар.

– Азыр эле өлгөнү жатпадык беле, - дедим.

– Ээ, биздин турмуш ушундай, - деди Муканбет байке улутунуп, - артисттин бир көргөнүн хан көрбөйт, бир көргөнүн ит көрбөйт деген ушу...

Айтканындай эле бар экен, Ала-белде тоңсок Лейлек, Баткенде куйкаланып кала жаздадык. Ач болуп, ток болуп, уйку менен жан тынымынан калып, түштүктү түрө кыдырып, отузга жакын айылга оюн койдук. Бечара элеттиктер драмалык театр дегенди унута жаздап калышыптыр. Кудум баягы отузунчу жылдардагы үгүт театрындай артисти менен көрүүчүсү аралашып, оюн бүтсө да таркашпай кучактап ыйлаганы бар, көкүрөк дартын айтып арызданган

ны бар, ыраазы болуп ыраматын айтканы бар.

Муканбет байке орто жолдо бузулуп, эптеп жолчулардын базасына сүйрөтүп келип таштаган машинесин да, бүтпөй калган иштерин да, жетекчиден суранбай кеткенин да көңүлдөн чыгарып, таптакыр башка дүйнөгө өтүп кеткенсиди.

Сакалы өсүп, чачтары саксайып, эс-акылы майкесиндей тытылып бүткөн, аракеч дейин десең-ак көңүл, эрки бош дейин десең- жүрөгү таза, аяйын десең- акмактыгы, жек көрөйүн десең- адамгерчилиги бар Шамбеттин образы аркылуу азыркы жүдөгөн, жадаган кыргызды сахнадан өздөрүнө көрсөтүп турду.

Аны карап далайдын жүрөгү сызылып, далайдын башы шылкыйды. Театрдын сыйкырдуу күчүн ушунда бир сездим. Кандим болуп бараткан айыл турмушун башкача бир керимсел аралагандай, кайда болсо “айланайындар дагы бир ирет көрсөткүлөчү, дагы бир эле күн калгылачы” деген өтүнүчтөр артыбыздан ээрчип калып жатты. “Карагыздагы “ каармандар ушул эле караламан журт ичиндегилер, окуясы биздин күндөрдөгү акыбал болчу. Спектакль дегенди эчак элеунуткан элеттиктер “оюн” көрүүгө талаадагы жумушун бүтүрүп, мал келин жайгарып, тамагын ичип, телесериалын көрүп бүткөндөн кийин, түнкү саат он-он бирлерде шашпай келип жатышты.

Эринип отургандан көрө деп келгендердин уйкусу да көздөрү да умачтай ачылып, кээ бири арактан көзү ачылы-

бай, дайынын таппай калган өздөрүн “таанып”, кээси сахнанын артына чыгып, эмелеки Шамбет шордуунун –Муканбет байкенин колун кысып, жакын тууганын көргөндөй үйүнө конокко чакырып жатышты. Түн бир оокум болуп, кайра кайтканыбызда байке башкалардан обочо жерде далайга чейин жалгыз отурганын байкап жүрдүм. “Жубайы операция болмок, ошону ойлоп сар санаа болуп жүрөт, Кудайдын кемпиринин амандыгын тилеп жатат” деди Жаркын эже.

Муканбет байке чынында эле кызык киши экен. “Эл артисти элем, мага мындай жак- пайт” дегенди билбей суу менен суу, жел менен жел, чөп менен чөп болуп, турмуш кандай болсо ошондой кабыл алып, көр дүйнө, ыпыр-сыпыр менен иши жок, баладай баео, баладай энөө жан экен. Ошон үчүнбү, кичине, чоңбу, ролду ойнобой, ал дүйнөгө биротоло сүңгүп, жашайт тура. Жашаганы үчүн жараткан об- раздары кадимки турмуштагыдай эч жасалмасыз чыгып, көрүүчүнү кайдыгер калтырбайт тура. Ошон үчүн карапайым элеттиктер аны эзелки жакын таанышындай, көптөн күткөн кадырлуу адамындай кабыл алып, каркыттап узатып жатышпадыбы.

Антип айылдыктардын ажа- тын ачканыбыз менен, ошол жүрүшүбүздү кийин фильм кылып “Кыргызстан зомбу- лукка каршы ушундай ара- кеттерди жасап жатат” деп Бириккен Улуттар Уюмунун катчысына көрсөтүшкөнү менен кайра келгенде кыргыз эл артисти Муканбет Токтобаевди

“уруксатсыз гастролго кеткен” деген айып менен театрдан чыгарып салышыптыр.

Өзү кантип билбейм, бизге бул катуу тийди. Муратбек Рыскулов, Советбек Жумадыловдон кийинки көзгө басаар эл артистин кантип эле...деп ишенээр-ишенбесибибизди билбей жүрдүк.

Тээ кыйладан кийин Муратбек Рыскуловдун 90 жылдыгынын урматына уюшулган Борбор Азия театрларынын фестивалында “Король Лирди” Муканбет Токтобаев жогорку чеберчиликте ойногонун көрүп кубанып кеттик.

– Анткен менен мен жолдуумун, - деди Муканбет байке жолукканыбызда, - Король Лирди дүйнөдө аз эле адам ойногон да. Бир күнү Кыргызбай чакырып, "ойноңуз Муке" дегенде кубанганымды айтпа! Бир ай театрда жатып жүрүп даярданбадымбы. Ойлоп көрсөм үйгө жеткиче бир саат, кайра келгиче бир саат.. кой, дедим, кемпирим тамак жеткизип турду. Намыстанат экенсиң. Жаман болгон жок, байге биздики болду. Былтыр Түрксой чакырып, Казань шаарына барып келдик. 25 спектакль барыптыр, ошонун ичинен экөөнү быйыл Түркияга чакырып жатышат, буйруса апрелде барабыз.

Муканбет Токтобаев - Муратбек Рыскуловдон кийинки эле Мукебиз ушинтип күн алыс театрда каттап, чатырынын жаңырганына, терезелеринин алмаштырылганына кубанып, Өнөр деген улуу касиеттин отун өчүрбөй өмүрүн байлап, учугун улап келатат.

КУРТ ВОННЕГУТ ХАРРИСОН БЕРГЕРОН

Англис тилинен которгон Эрмек ШОРИКОВ

(Уландысы
Башы өткөн санда)

Кыз үлбүрөктүгүнөн күндүн көзү уялгыдай көз тайдырган сулуу эле.

– Эми, – деди Харрисон кыздын колунан кармап, – элге бий деген сөздүн маанисин көрсөтөлүбү? Музыка! – деп буйрук берди.

Музыканттар аспаптарына кайра жабалакташты, Харрисон аларды да кенеп каптарынан ажыратты.

– Жакшы ойногондон тартынбагыла, – деди аларга, – мен силерди барон, герцог, граф кылам.

Музыка ойноду. Адегенде аспаптар демейдегидей обондон, чеберчиликтен алыс угулат. Анан Харрисон эки музыкантты отургучтарынан сууруп чыгып, дирижёрдун таякчасындай булгалай баштады. Оркестрди күүлөп жатып уккусу келген обонун ырдады. Анан музыканттарды отургучтарына коё берди.

Музыка кайра башталды, бул жолкусун оркестр алда канча жакшы ойноду.

Харрисон менен император айым жүрөктөрүнүн согушун музыканын ыргагына дал келтирүүгө аракет кылгансып, кунт коё угушту.

Экөө буттарынын учуна тура жогору карай жүткүнүштү.

Харрисон чоң колдору менен кыздын ичке белинен имере кармап, салмаксыздыкка чөмүлүүгө жардам берди.

Күтүлбөгөн жерден сулуулук, көркөм кыймылдын толкуну менен серпилгендей тартылуу мыйзамына каршы жогору көтөрүлүштү.

Улам айланышат, тегеренишет, чимирилишет, бир туруп дүргүп бийлешет.

Айдагы эликтей секиришет.

Студиянын бийиктиги кеминде он метр болчу, экөө секирген сайын шыпка улам жакындай берди.

Экөөнүн көздөгү шыпка эриндерин тийгизүү болду. Көздөгөнүнө жетишти.

Сүйүү, чексиз каалоо менен экөө тартылууну жеңип, шыптан бир карыш аралыкта абада бир саамга калкып, узакка-узакка өбүшүштү.

Дал ошол маалда студияга кош ооз он калибрлүү мылтык көтөрүп Диана Мун Глемперс Хендикаппер генерал кирди. Ал машааны эки жолу басканда, император менен император айым жерге жетпей өлүм тапты.

Диана Мун Глемперс мылтыгын кайра октоп, музыканттарды мээледди да, алардын тулуп каптарды кийгенге он секунд берерин айтты.

Мына ошондо Бергерондордун телевизорунан бир нерсе болду – көрүнбөй калды. Хейзел эмне болгонун билгенге күйөөсүнө кайрылды, бирок Жорж сыра алып келгени ашканага кирип кеткен.

Жорж колуна сыра кармап келди, радиосигнал берилгенде башы калыбына келишин күтүп отуруп калды.

– Ыйладыңбы? – деп суроо салды Хейзелге.

– Бир аз, – деп жооп берди ал.

– Бир нерсе болдубу? – деп сурады.

– Так айта албайм, – деп жооп берди аялы. – Телевизордон кейиштүү бир нерсе көрсөтсө керек.

– Эмне эле? – деп сурады Жорж.

– Башым адашып калды, – деп жооп берди аялы.

– Кайгылуу нерселерди ойлой бербе, – деп кеңеш берди Жорж.

– Ойлобойм деле, – деп жооп берди Хейзел.

– Азаматсың, – деп мактап койдун Жорж. Бети-башы бырыша түштү. Башын татыратып аткан мылтыктын үнү жей баштады.

– Ии, сеники дагы кармады окшойт, – деп боору ооруду Хейзел.

– Эмне дедиң, кайталачы? – деп кобурады Жорж.

– Ии, – деп кайталады Хейзел, – сеники дагы кармады окшойт.

(Аягы)

Бадырак

Даярдаган Сүйүн КУРМАНОВА

Билесиңби?

Илгери, илгери, кыйын заманда эл бадырак (куурулган буудай) менен ачтан кырылбай аман калган учурлар болгон экен. Алаканыңа салсаң колунду жылыткан, чайнасаң курсак тойгузган бир тоголок дан көчтө болсун, жолдо болсун, гүлазык болуп ачтан аздырбай, жоктон тоздурбай келген. Элибиздин эскирбес да көөнөрбөс, рухий гүлазыгы- макал лакаптар. Кыска, нуска бул сөздөр бадырак сымал кай жерде, кайсы учурда болсун адамды жандап, колдоп, жол көрсөтүп келатат.

Макал-лакаптар-көөнөрбөс кенч. Анда биздин жашоо формулабыз катылган. Бул тандамал макалдар туңгуюктан жол, караңгыда көз болуп берет деген ойдобуз.

Адал эмгек астыңа ат,
үстүңө тон

Адал эмгек кылсаң жашооң жакшы болот, ойлогон максатыңа жетесиң.

Атаң барда эл тааны, атың
барда жер тааны

Атаң өз өмүрүндө көп адамдарга жолугуп, тааныш билиш болгон, алардын ким экенин, кандай экенин жакшы билет, атаңдын айтканы менен далайдын сырын билесиң,

атың болсо мүмкүнчүлүктү колдон чыгарбай алыс-жакыңга барып, көбүрөөк нерсени таанып бил.

Агайын тууган кимде жок,
сыйлашпаса жат болот

Тууган-туушкан бардык адамдарда бар, бирок ынтымактуу болбой бири- бирин сыйлабаса ортолору алыстап, башка адамдардай эле болуп калат.

Укпайт деп ушак айтпа, көр-
бөйт деп ууру кылба

Көзү жок жерде бирөө тууралуу ушак сүйлөбө, баары бир угулат, эч ким байкабай калат деп ууру кылба, баары бир билинип калат.

Аргымактын жакшысы азы-
раак оттоп көп чайнайт,

Азаматтын жакшысы азыраак
сүйлөп көп тыңшайт

Улуулардын арасында жаш балдардын жарылдап көп сүйлөгөнү уят, кандай кыйын болсо да баары бир алар улуулардан көптү билбейт, ошондуктан сөз талашып, көп сүйлөгөнгө караганда улуулардын айткандарын көбүрөөк

укканы жакшы

Жаманды Кудай не албайт,
жаткан төөгө мине албайт

Эчтекеге эби жок, колунан эч нерсе келбеген акылы жок чоркок-ко карата айтылат.

Өз агасын агалай албаган ки-
ши агасын сагалайт

Өз жакындарын, туугандарын, өз эли сыйлап, мамиле түзө албаган башкалардын агасына, туугандарына көз каранды болот

Эмнени эксең-ошону
оросуң

Кандай иш кылсаң ошонун жыйынтыгын көрсөсүң.

Басмайылдын кысканын ээси
билбейт, ат билет

Иштин кыйынчылыгын башкаргандар эмес, күндөлүк ишти аткарып жаткандар билет

Абийир тапса баласы,
атасына бак конот

Баласы жакшы чыгып, эл керегине жараган мыкты болсо андай уулду баккан, тарбиялаган атасына алкыш айтышат

Агасын көрүп ини өсөт, эже-
син көрүп сиңди өсөт

Кичүүлөр улуулардан үлгү алат,
ошолордой болгусу келет

Адам болмок аста —аста, ак-
мак болмок бир паста

Адам- улам барган сайын акылына акыл кошуп, жакшы болууга умтулат, бирок бир эле жолку жаман иши аны акмак кылып коюшу ыктымал.

(Уландысы кийинки санда)

Айтылуу калемгер Эсентур Кылычевдин жаңы жыйнагы жарык көрдү. Жаңы жыйнак айдыңынан шиңгилдер. Береги алтын күз жыттанган шиңгилдер...

Дүйшөн КЕРИМОВ

Таасирдин тереңдиги

Айтматовдун прозасы өзгөчө жаштардын талашып окуган сүйгүнчүктүү чыгармаларына айланды. Улуу чыгармалар адетте, көп нерселерге азык болгон сыңары, жазуучунун чыгармаларынын негизинде жаш таланттардын жаңы ырлары, обондору, сүрөттөрү жаралды. Эгер мындай учурда жазуучунун чыгармаларын сокур туурабай, чыгармачылык менен үйрөнүү болсо, андан коркуунун эч деле кереги жок. Дүйнө адабиятында мындай фактылар толуп жатпайбы.

Айтматовдун үйрөнүү керек. Чеберчиликке, сөз менен иштөөгө, психологизмге, ойлоону тереңдигине... Буларды жакшылап өздөштүрүүнүн өзү эле адабий мектептин бир топ баскычтарын аттап өткөндүк болот.

Айтматовдун прозасы чеберчиликке гана үйрөтпөстөн чыныгы адам болууга да үйрөтөт. Анын прозасынын эң күчтүү жагы мына ушунда.

Жомок жана чындык

Менин дагы эки жомогум бар. Бири – Чыңгыз агайымдан укканым, экинчиси – калган жомокторум. Кеп оролу ушунда.

Китеп баштыгым менен жер чийип окуп жүргөн кезимде атам «Мугалимдер газетасын» алган сайын бир жерин кесип алып, анысын көпкө карап калаар эле. Алар барган сайын жомоктогу сыйкырдуу камыр сыяктуу өсө берди. Ичимден кызыгып, анда эмне барын аябай билгим келчү. Кийин сыры ачылды. Анда Дүйшөн менен Алтынайдын баяны жазылган экен. Мен болсо ага чейин Жамийланын, Даниярдын, Сейиттин окуяларын жакшы билчүмүн.

Көп мезгилдер өттү. Дүйшөн, Алтынай, Жамийлалар менен дагы чукул тааныштым. Алар мага кеп-кеңештерин беришип, «ушундай да мезгилдер болгон, сен андай бол, мындай бол» деп кеп-кеңештерин беришти. Толгонай да далай ирет башымдан сылап, «акыры силерге согушту көргүлүк кылбасын, силер ок менен дарынын жытын сезбей, ый менен мунду укпай ырыстуу болуп өскүлө» де-ди буурул чачын желге сеңселте.

Маалыматтар, маалыматтар...

Бардык улуу адамдарга мүнөздүү жөнөкөйлүк, тунуктук, иштермандык сапат, көп окуу, көп эмгектенүү, көп жазуу Айтматовдо деп келишет. Ал Гете айткандай: «Жүрөгүн өйүгөн, кайгыланткан, жана сүйүнткөн нерселерин өз поэзиясына айландырууга» чебер. Анын чыгармаларын лирикалык поэма, философиялык поэма же прозадагы ырлар деп деле атоого болот.

Көп билгендиги жагынан Айтматовду кээ бирөөлөр улуу адамдардын катарына коюп жүрүшөт. Бул жазуучуну жөн эле көтөрө чалгандык эмес. Кайсы гана адабияттын ири өкүлү жөнүндө сөз болбосун Айтматов ал туурасында терең сүйлөп да, жазып да бере алат. Ошон үчүн жазуучуга белгилүү бир философтуң: «Эгер жазуучу болбой калсаңыз чоң философ болмок экенсиз», - деп жазганы бар. А мен өзүм Айтматовду чоң жазуучулугунан тышкары коомдук илимдерди терең билген чоң илимпоз катары да билем.

Айтматовдогу мыкты сапаттардын бири кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын мыкты өздөштүрүп, андан чыгармачылык менен үйрөнгөндүгүндө. Ар бир сөзгө, ар бир уламага, жомокко, ырга кылдат мамиле жасай билгендигинде.

Андре Моруа жазгандай: «Тилди билүү – дүйнөдүн чектеринин кеңейиши». Айтматов эки тилде – кыргыз жана орус тилдеринде тең эркин жаза алат. «Дүйнөдөгү махабат тууралуу эң сонун баянды»

жыргап олтуруп кандай окуп чыксаң, «Ак кемени» да жылбай отуруп бир дем менен ошондой эле окуп чыгасың. Жазуучунун «эгер үчүнчү тилди билсем ал тилде да жазууга аракет кылмакмын» дегени бар. Мынакей сөздүн күчү, устаттын чеберчилиги!

Кыргыз турмушун изилдеп келген окумуштуулардын көбү алар туурасында «кыргыздар жөн эле сүйлөшкөндө да ырдап олтуруп сүйлөшкөн өңдүү угулат» деп жазышат. Чын эле ошондой, кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгындай бай мурасты башка элдердин адабиятынан кезиктирүү кыйын. Кенже эпосторун айтпаганда да «Мухит сындуу «Манасын» эле эмне менен теңөөгө болот. Анан илимий-техникалык революциянын учурундагы Айтматовдун прозасы! Жазуучунун «ырдап турган» чыгармалары менен элдик ырлардын, жомоктордун, санжыралардын ортосундагы чоң байланышты сезем.

Айтматовдун прозасы канча бир гана тилде сүйлөгөн жок. Алардын баарын тизмектеп чыгыш үчүн өзүнчө бир көлөмдүү китеп керек болот. Айтматовдун прозасы азыр дүйнө адабиятынын мыкты өкүлдөрүнүн чыгармалары менен бирге Тынчтык үчүн, Адилеттик үчүн, Бакыт үчүн, Ачык асман үчүн Аалам кезип, күрөш жүргүзүп жүрөт. Бул Айтматовдун прозасындагы эң негизги касиет.

Кийикке тийбегиле!

Чоң жазуучулардын адабий процесске тийгизген таасири аябай күчтүү. Кээ бир учурларда алар бирин-экин кишиге гана эмес, бүтүндөй бир адабиятка да таасир тийгизген учурлары болот.

Азыркы сүйүп окуган жазуучуларымдын бири Айтматовдун таасиринен мен да четте калган жок окшойм. «Ак кеме» повестиндеги Баланын ойлоосун мен өзүмчө момундай туюндум:

Көл ысык,
кеттим сүзүп,
көлгө терең.
Ыйык деп атам айткан бийиктеги.
Мүйүзү, коңгуроосу...
Бугу Эненин белгилери,
тийбегиле...
ал менин кийиктерим.

Кийиктер
баласызга бала алып кел,
Бешикти мүйүзүңө илип алып.
Сүйүү апкел, тынчтык апкел...
баарын апкел...
ээрчитип улагыңды.

Көл көпкөк,
көк да көпкөк,
булуттар сүзүп жүрөт экөөндө тең.
Тереңде ойноп жүрүп таңдан кечке,
Кайрадан сүзүп келем шар өзөңгө.

Шар өзөңдүн жээгинде менин атым,
Таш болсо да суулугун чайнап турат.
Шар өзөңдүн жээгинде менин атам,
Көлдө калды уулум деп ыйлап турат.

Кийиктер ый ордуна ыр алып кел,
шаттуусун билип алып.
Кийиктер биз жакка кел,
баарылап сурадык кел,
ээрчитип улагыңды.

Кийиктер келатышат:
шыңгыр, шыңгыр...
Эненин эмчектери ийип кетти...

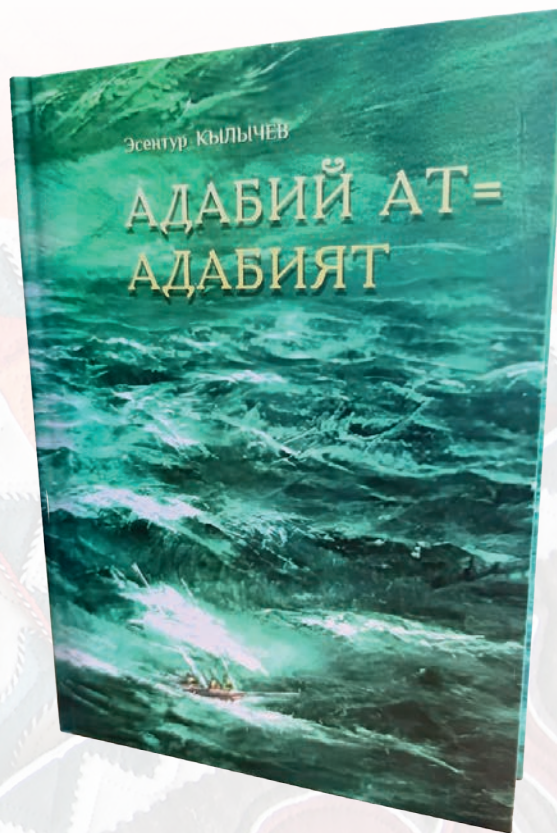
Белгилүү журналист,
мамлекеттик тилди
өнүктүрүү жаатында
эмгектенген Нарын
облустук ардагер
кызматкери

**ӨСКӨНААЛЫ
БАБАЕВ**

75 жашка толду.

Аксакал
кызматкерибизге бекем
ден-соолук, бакубат
жашоо каалайбыз!

Ыр алып,
Сүйүү алып
чубап келет бийик бетте
кийиктерим.
Тийбегиле...
ал менин кийиктерим.

ГАЗЕТАГА ЖАЗЫЛУУ: ИНДЕКС 68484 ЖАРЫМ ЖЫЛДЫККА БАА 779,34 СОМ

Кыргыз тили

Кыргыз Республикасынын
Президентине караштуу
Мамлекеттик тил жана тил саясаты
боюнча улуттук комиссиянын газетасы

Редактор:

Дүйшөн КЕРИМОВ

0(700) 88 81 41

Жооптуу катчы:

Жапар уулу Орозалы

0(553) 932 503

КР Юстиция
министрлигинде
каттоодон өткөн. №1381
Жарыяланган
автордук материалдар
редакциянын көз
карашын билдирбейт

ДАРЕГИБИЗ:

720040, Бишкек шаары,
Айтматов көчөсү, 1/1
Гезиттин эсеп-кысабы: ОАО
Дос-Кредобанк фил. "Берекет"
БИК 121008 р/с 1212000300007078
ОК ПО 24637707
ИНН 00104200810048

"Учкун" ААКнын
басмаканасында басылды.
Бишкек шаары,
Ибраимов көчөсү, 24
Буюртма: 440
Нускасы: 4 171